

TARTALOM

Villányi László	Belső ösvény (vers)	3
Kontra Ferenc	Berger Otti a vonatra várt	5
Bán-Horváth Veronika	Pókháló; Népi fohász; Terápia; Makeup rutin; Gyógyír (versek)	14
Acsai Roland	Őszi tollvonás; Végtelen morféma; Arcomon az árnya (versek)	16
Kiss Ottó	Nagyváros-soroló; Csikis, csokis; Epres süti; Ma hó hull; Eszterke; Egy tüskés sügér; Gedeon (gyerekkversek)	18
	►	
Takáts József	Egyperces esszék (2023)	23
	►	
Bíró-Balogh Tamás	„Könyvemnek is csak magam lehetek kiadója, de egyben terjesztője is” (Zsidó szerzők alternatív könyvterjesztési módszerei 1939–1943 között)	35
Kollár János Miklós	Ahogy a lencse látta: két Wajda-film a Morális nyugtalanság és a Szolidaritás mozgalom idejéből	46
	►	
	► Egy szemlélődő fizikus (Tél Tamás Széchenyi-díjas egyetemi tanárral Staar Gyula beszélget)	62
	►	
Virág Ágnes	„Nem az a hülye, aki a kerítést kitalálta, hanem az, aki elhitte” (Deli Gábor festményei és grafikái)	81
	►	
Füzi László	Ötven év után (Forrás, 1975. december – Ingyen elvihető könyvek IV.)	105

Deli Gábor festményei

FORRAS

58. ÉVFOLYAM | 2026. 4.

Megjelenik Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Magyar Kultúráért Alapítvány,
a Petőfi Kulturális Ügynökség és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT ► Megjelenik havonként ► *Főszerkesztő:* Füzi László ► Kecskemét Megyei Jogú Város folyóirata ► Kiadja a Katona József Könyvtár; *Felelős kiadó:* **Bujdosóné dr. Dani Erzsébet** könyvtárigazgató ► *A szerkesztőség címe:* 6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.; *Telefonszáma:* 76/500-550/111. *mellék;* *Honlapcím:* www.forrasfolyoirat.hu; *E-mail cím:* forras@forrasfolyoirat.hu ► *Tördelés:* VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@videopix.hu ► *Nyomdai kivitelezés:* Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 76/501-240; Felelős vezető: **Szakálas Tibor**

A szerkesztőség tagjai: **Csenki Nikolett**, **Füzi Péter**, **Pál-Kovács Sándor Attila** (*szerkesztő*), **Bosznay Ágnes** (*szerkesztőségi titkár*). A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander**, **Pintér Lajos** ► Szerkesztőségi órák: kedd–csütörtök 10 és 12 óra között. ► Kéziratot nem őrünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. ► Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html>), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. **Belföldi előfizetési díj: 7200,- Ft** ► Index: 25947 ► HU ISSN 0133-056X

Villányi László

Belső ösvény

Kollázs a 60 éves Jász Attilának – Jász Attilából

Itt állok a saját határomon
akárha én lennék végre
önmagam lehetséges változata
rendesen elkalandoztam a nyelvi réteken
a hibáimban bízom
mert azok az enyémekek teljes mértékben

valaki nem mer már elaludni bennem
a fájdalom fokozatait számlálom
a felejtés nem biciklizés
nem megy olyan könnyen
szeretnék párizsi parkban hordozható fémszék lenni
fűszálak hegyéről a port lefújni
halvány reménnyé nagyítva az elmosódó részleteket
és dobogna a vers szíve szüntelenül

besétálni egy szímbé
miként egy ismerős házba
ez a titok természete
ismeretlen fájdalom kottázza a jól ismert dallamot
egy egész alakos költészetet
a bútorok váratlanul zuhannak álomba
képtelen történetek koptatják egymást
mégis a kapkodva felvett ing a középpont
az írással a test újragondolható

kusza rajzvonalakban folytatódsz
a múlt idővel arányosan
válladon az érintés hiánya
akár egy levéltest lenyomata
belső ösvény vagy a táj lényegtelen részletébe
talán csak szemedben tükröződhetnek vissza
egy sosemvolt élmény részletei
szüntelen hullámvásba hulló kavicsra hasonlítasz

ilyenkor hajón utazol
egymásba csúsznak eddigi történeteid
talán csak nyitva hagytad a mondatot
a legszebb árnyék
mögötted fekszik a sötétben a fal mellett
az ősz ajtó alá csúsztatott levelei várnak
ezt szeretted volna mindig
még legalább két napig csendéleket élni

fekszik a homokon mint egy idegen bolygón
teleírt lapok közt foszladozó sirályok hangja
a kertben hajók horgonyoznak
a szavak mögül kapu nyílik
a teljességről suttog
egy lehetetlen könnyecsepp végigmossa a mozdulatlanságot
önmagát a tárgyak közti részletekben rejti el
a múltja ott áll váratlanul előtte
az emlékek álruhájában

Kontra Ferenc

Berger Otti a vonatra várt

Sziszegve, pattogva égett egy hasáb gyertyán. A cserépkályha ajtajának vékony résein mintha film pergett volna hosszú sávban végig a szőnyegen. Margit nagyon fázott. Láta elmenni a legjobb barátnőjét. Elhatározta, hogy leírja a történetét, amennyit még fel tudott idézni, mielőtt mindenki elfelejtené.

Úgy emlékezett, amikor először találkoztak, Otti már akkor is rajzolt. Észre sem vette, hogy már nincs egyedül. A szatócsbolt pultjára dőlve, szinte az orrát is a papírhoz érintve, húzott egy vonalat az üres papírlapon, a két sarkát átlósan összekötve. Aztán további mértani alakzatokat alakított ki, de most már aszimmetrikusan, szabálytalanul.

– Ebből mi lesz?

– Egy szőnyeg mintája.

Margit zavartan elmosolyodott, erre nem számított.

– Olyan furcsa? Minden szőnyegnek van mintája.

– Persze, tudom. Csak szokatlan. Azt gondoltam, egy tájképbe kezdesz...

Aztán ott folytatták a beszélgetést másnap, ahol abbamaradt. Koravénnek számítottak már egészen kis korukban.

Ők voltak a gazdag német lányok, így emlegették őket, Ausländer Margitot és Berger Ottit. Ennek nem sok alapja volt, mert voltak náluk sokkal gazdagabbak. Inkább arról volt szó, hogy hasonlítottak egymásra. Hasonló ruhákban jártak. Különcnek tartották őket. Sokszor látták őket kuncogni az utcán, mint akik másokon nevetnek. Sokszor könyv volt a kezükben, gyakran jártak olvasókörebe, moziba. Egy osztályba jártak.

Aztán Otti egyre távolabbi városokba költözött, művészeti iskolákba iratkozott, és csak ünnepekre, szünidőre jött haza. Közben folyamatosan leveleztek. Hat évet töltött Bécsben egy leányiskolában. A módosabb családok megengedhették maguknak azt is, hogy ott legyenek a bécsi operettek bemutatóján. Berger Otti már ott tanult, amikor sorra nézte Arthur Schnitzler darabjait, ezekről mesélt Margitnak, elemi hatással voltak rá. Egyszer Margit is meglátogatta, az apjával tartott, amikor bort szállított Bécsbe. A Graben Hotelben laktak. Megmutatta a lányának a város nevezetességeit.

– Még szép, hogy rám is szántál egy délutánt. Ne félj, nem a múzeumokon vonszollak végig, hanem a legjobb kávéházba viszlek, a Centralba, Sissi kedvence volt. Itt vannak a legfinomabb torták! És találkozunk majd az egyik barátommal is, Günthernek hívják – mondta Otti.

Utána még maradt egy kis idejük, elsétáltak hármasban a Stephansdomig. A téren a sípládán egy új dallal kedveskedett hallgatóinak a kintornás.

– Legközelebb jövő nyáron találkozunk, otthon – így búcsúztak el egymástól.

Berger Otti Dessauban, a Bauhaus főiskoláján folytatta tanulmányait. Sok hóbortos művésszel találkozott: lelkesedéssel írt Paul Kleeről, Vaszilij Kandinszkijről és Moholy-Nagy Lászlóról, akik a festészetet, az építészetet, a fénytechnikát és a dizájnt oktatták. Margit megőrizte a leveleit.

Korán felfedezték Otti tehetségét, mert a funkcionális ipari textíliákat ötletesen beillesztette az irányzatukba. Mintha csak rá vártak volna. Hiányzott ez a vizuális művészeti ág a belsőépítészetükből. A Bauhaus műhelyében szövést tanított, miután diplomázott.

Hársfák sora szegélyezte a főutcát. Itt laktak Ottiék is, Margiték is, egymástól fél kilométernyire hasonló gipszstukkós, selyemtéglás épületben. Nem is szobák voltak bennük, hanem egymásba nyíló, utcára néző, magas termek, keskeny smaragdzöld spalettákkal. Presztízskérdés volt, hogy nagyobb családi eseményekkor elférjen legalább félszáz vendég.

Bergerék rőfösüzletet alakítottak ki a házukban, ajtót nyitottak a főutcára, két lépcsőn kellett felmenni a bejárati ajtóig. Margitot a keleti selymek és bársonyok tapintása bűvölte el, Otti pedig a népi szövészetchnikát tanulmányozta, ebből merített ihletet a korszerű kelmék egyszerűségéhez. Ezeken nőtt fel: kamaszkorában ünnepi alkalmakkor felvette a sokác népviseletet, a szülei rosszalása ellenére. Illetlennek tartották, hogy ilyen öltözékben mutatkozzon az utcán. Mint később kiderült: évekkel később a Bauhaus ünnepségein is magára öltötte. Az alapító tagokat megörökítő, vidám csoportképeken ő volt az a lány, aki sokác menyasszonyi ruhában mosolygott, búzakalászos fejdísszel.

Mivel Otti a népi kelmékkel foglalkozott, megtanulta a hurkolást, csomózást, festést. Nem dekorációkat készített, hanem használati tárgyakat, szőnyeget, egyedi stílusú kárpitokat, sötétítőfüggönyöket.

Hazajött egyszer nyaralni a kék szemű, sportos osztrák fiúval, akivel már Margit Bécsben is találkozott. Elég szófukar volt, nehezen szokott hozzá a vörösmarti környezethez. Folyton rajzolt a mappájába, de sose mutatta meg, hogy mit. Egy csatos üvegből sillert ivott.

– Téged is lerajzolt már?

– Persze.

– Meztelenül?

– Dehogy! Télikabátban – mondta nevetve.

– És mit szóltak hozzá otthon, amikor beállítottál vele?

– Nem is volt még nálunk. Két nappal később jött vonattal, nehogy együtt szálljunk le! Egyenesen ide hoztam, rengetegen nyaralnak itt a Szűnyogcsárdánál. Faházakat építettek végig az erdei nyárfaösvény mentén. Talán még nem is jártál arra? A csárda teraszán pedig alig van szabad asztal, jó a konyhájuk. Sokan egész nyárra kijönnek. Még Eszékről is, főleg a horgászok.

– Nem félsz, hogy kiderül?

– Az, hogy Günther velem van, fel sem tűnik senkinek egy ekkora strandon. Csak az öcsém tudja, hogy itt van, vele gyakran eljár evezni. Még ha látnak is az ismerőseim itt egy idegen fiúval, mi van abban? Haza is vihetném egyébként, de apámnak nem tetszene a dolog.

– Miért?

– Mert egy évvel fiatalabb nálam.

– Mi otthon németül beszélünk. Eljöhetnél egyszer hozzánk – mondta Margit Günternek.

– Az kellemetlen volna.

– Ugyan már, Günther! Kedden szilvás gombóc lesz. Ez hagyomány nálunk. Ilyenkor száz darabot főzünk kint egy üstben. És egy hatalmas kerek asztalnál egy vándlingból esszük a szőlőlugas alatt. Ezt egy művésznek látnia kell! A luga-son ilyenkor sárgul a csabagyöngye, itt ez az első szőlőfajta, amely érni kezd, és mézédés. Ez nálunk családi ünnep, te is a vendégünk leszel. Otti is eljön, ha akar. Bár eddig még sosem jött, mert nem szereti a szilvás gombócot.

– Tényleg nem szeretem, de elmegyek. Jó ötlet, hogy Günther másokkal is találkozzon. Örülnék, ha megkedvelné Vörösmartot, és máskor is eljönne – mondta Otti.

Csíkos törülközőkön heverték a napon. Margit szóba hozta, hogy a weimari napilapban azt olvasta a Bauhaus növendékeiről, hogy meztelenül fürdenek fényes nappal a folyóban, perverzek és kommunisták.

– Honnan van neked Weimarische Zeitungod? – kérdezte csodálkozva Otti.

– Megrendeltem.

– Azt nem írta az újság, hogy kutyás rendőrök üldöztek bennünket végig a városon? Nagyon élveztük.

– Meztelenül?

– Addigra már felöltöztünk.

– Itthon tudják?

– Mit? A kutyákat? Vagy hogy meztelenül? Te mindent elmesélsz otthon?

– És kommunisták vagytok?

– Naná, és persze nálunk mindenki mindenkivel lefekszik. Ezen is csámcsogott a sajtó.

– Ne legyél közönséges. Nem akartalak megbántani.

– A művészek élete mindig nagyon beteges, ha a kispolgárok nézőpontjából mutatják be a sajtóban. A Bauhausnak sok az ellensége, mert valami mást akarunk, olyasmit, ami eddig még nem volt. Nemcsak művészek vagyunk, hanem egy életvitelt képviselünk, amibe sok minden belefér, amit korábban elítéltek, és ezt már veszélyesnek tartják.

– Tényleg ferde házakat terveztek?

- Van köztük csúcsára állított rombusz is...
- És tényleg mindenki mindenkivel?
- Nem mindenki.

Zengett az egész folyópart a kacajtól. Ez volt Otti legboldogabb nyara. Kihívó, kék-fehér kockás fürdőruhát hordott, maga tervezte.

Margit irigyelte tőle ezt a szabadságot, sok mindent el tudott róla képzelni, amit el sem mert mesélni ezekben az években, de aztán gyorsan megváltozott. Komoly galériákban voltak tárlatai, elismerő és ledorongoló kritikákat egyaránt lehetett olvasni róla.

Már huzamosabb ideje Berlinben élt. Munkájában az élettársa, Ludwig Karl Hilberseimer segítette, aki a Bauhaus építészeti tervezője volt. Egyik ősszel elkíserte Ottit Vörösmartra. Különösen a pincék tetszettek neki a hegyen. Szerinte Bauhaus stílusban épültek. Margit ezt polgári barokknak nevezte. Ezen jót nevettek.

– Milyen közvetlen ember! Szinte gyermeki őszinteség van a tekintetében – mondta Margit.

– Ezért szerettem belé – bólogatott Otti.

A látogatást borospohárral a kezében egy csoportkép is megörökítette, melyet Otti később levélben hazaküldött. Berlinben közös lakásuk volt, melyben nem sokáig lehettek boldogok. Ottinak el kellett jönnie, mert 1936-ban a származása miatt megvonták a németországi munkaengedélyét.

Chicagóban 1938-ban létrehozták a New Bauhaust. Ludwig Karl Hilberseimert és Berger Ottit is alapító professzornak nevezték ki. Még el sem kezdték a munkát, már cikkek jelentek meg róluk. Otti elkíserte Angliába Karlt, aki beutazási engedélyt kapott, majd el is foglalta állását Amerikában. Ottinak pedig haza kellett utaznia, mert ott nem kapott vízumot, ugyanis a lakhelye szerint, a Jugoszláv Királyságban kellett kérvényeznie az engedélyt az Egyesült Államok belgrádi konzulátusán. A kérelmét elutasították, hiába írták alá a Bauhaus tanárai.

Olyan forgószelek söpörtek végig Vörösmart utcáin, hogy az udvarokon hagyott tárgyakat csak a harmadik szomszédnál találták meg. Az idő mindent megváltoztatott. Margit fel sem fogta, honnan tudják előre az emberek, mit tegyenek, honnan fúj a szél, és éppen merre forduljanak.

Margit és Otti a vasút utcai kis piacon sétáltak végig. Akkor fedezték fel a furcsa kis kapubejárót, azelőtt nem volt itt.

- Jósda. Ez meg miféle boltocska? – csodálkozott el Margit.
- Berlinben is láttam sok helyen, divatba jött, de hogy már Vörösmarton is legyen, erre tényleg nem számítottam – nevette el magát Otti.
- Te úgysem hiszel semmiben – legyintett lemondóan Margit.
- Dehogynem, csak éppen nem vagyok hiszékeny.
- Akkor most mutasd meg! Csak úgy, szórakozásból – és húzta magával a csöppnyi odúba, mert maga is kíváncsi volt. Bent nem is volt más, mint egy kis

asztal, misztikus, faragott tárgyakkal körülvéve, a padlón orientális szőnyeggel, a falakon körben kitömött állatok sorakoztak. – Akkor ülj le, és hallgasd végig. Innentől ez már kettőtökre tartozik.

A kártyavető asszony lassan, jelentőségteljesen rakta egymás mellé a lapokat, és nem mondott semmit. Ottira nézett.

Margit közben mézeskalácsot vett a piacon. Szórakozottan nézegette a bizsu-kínálatot. Láta, hogy Otti már kijött a kártyavető asszonytól, és csak nézett maga elé, alig vánszorgott a fal mellett, motyogott csak maga elé.

– A képek, amiket felidéztem közben, annyira valóságosnak tűntek. Pedig nem is volt rémítő, amiket mondott, csak olyan volt, mintha egy hosszú sor végén állnék, és mögöttem már nem lenne senki sem.

Két hét leforgása alatt akkora forgalmat bonyolított le Bergerék boltja, mint azelőtt egy egész év alatt. Fogyott a csipke, a cérna és a szalag. Olyan hatalmas mennyiségben vásárolták a selymet, hogy alig győzték rendelni. Hajókkal hozták a Dunán délről hatalmas tételekben. Akkora volt a kereslet, hogy már hajnalban az utcán állt a sor. Bergerné négy lányt vett fel segédnek, akik csak az aranyzsinórt és a kelméket mérték. Mindenkitől csak azt kérdezték, hogy ruhának vagy zászlónak lesz-e. Mert a vastag selyemből ruhát varrattak, a vékonyból pedig zászlót, hogy szépen lengjen a szélben. Így vetett hullámokat a pulton méterszámra a piros, a fehér és a zöld. Mindenki az ünnepre készült, a magyar bakák bevonulására a lányok nemzeti színű ruhában akartak pompázni, a fiúk pedig magyar zászlókat akartak lengetni, mintha ez a kisváros csak erre a pillanatra várt volna már húsz éve.

Az örömnépvétel hetekig tartott. Mert a trikolor selyemruhákat minden vásárnap újra felvették, és a tűzoltózenekar is újra végigmasírozott aranyzsinóros díszegyenruhában a főutcán, mindjárt a déli harangszó után.

A bevonulás után a következő héten már budapesti hivatalnokok ültek a községházán.

– Nincs többé határ – ordították a suhancok, és egész éjszaka az utcákon dülöngéltek borosüveggel a kezükben, közben hazafias indulókat énekeltek.

Az esőóriást egy villám ébresztette fel, a dombok mögül emelkedett fel, sötét lett az erdő felett az ég. Az álomtól még egy kicsit merev lábbal indult, de a negyedik-ötödik lépés után lendületet vett, egyszerre elkezdett szaporázni, mint a sörét, pásztázta a Duna vizét. A sűrű zápor pillanatok alatt elverte a port, kiürítette az utcákat.

Vörösmartot 1941-ben orgonanyíláskor visszacsatolták Magyarországhoz, ettől kezdve hagyományozódott egy dalban nemzedékről nemzedékre ennek a tavasznak az emléke.

– Az én galambomnak vörös a szárnya, fűrga a lába, édes a csókja...

Otti a budapesti hivataltól sem kapott kiutazási engedélyt. Nem tudta más- sal megbeszélni a problémáit. Még a leveleit is csak Margitnak mutatta meg.

Egyszer váratlanul egy borítékot vett elő, széthajtotta a papírt, és felolvasta, mit írt Karlnek:

„Csodálkoznál a csillámló színeken, helyenként olyan, mint a Földközi-tenger, aztán mint egy nefelejcses kiskert. Amikor kitárom a műtermem spalettáit, és végigsiklik rajta a fény, olyan, mintha zafírkék pára szállna fel róla. A lelkem. Talán eljössz egyszer érte. Klee papának öröme telt volna benne. Ez nem közönséges értelemben vett használati cikk. Viszont orientális értelemben véve az. Tudod, hogy ott imaszőnyegetek is szőttek, olyanokat, mint amin Delila imádkozott.”

Két hét múlva örvendezve rohant ismét Margithoz, vitte a levelet, amit Karltól kapott, és azt mondta, hogy akkora az öröme, hogy az el sem fér benne, meg kell osztania valakivel. Most mesélte el először a titkát, hogy azon a nyáron, amikor Güntherrel volt Vörösmarton, teherbe esett. Könnyű kalandnak tartotta, és úgy gondolta, majd úgy is vet véget neki. A beavatkozást egy olcsó helyen végezték el rajta Bécsben, aminek meg is lett a következménye. Utána lassan lábadozott, gyanús tüneteket észlelt, és amikor már Berlinben egy neves nőgyógyászt keresett fel, azt kellett megtudnia, hogy nem lehet többé gyermeke. Őszintén elmesélte a történeteket Karlnek, aki azonnal az unokatestvére klinikájára vitte. Két beavatkozáson esett át, és várta az eredményeket. És most ez a levél, amit a kezében tartott, több volt, mint remény. Egy új eljárással kísérleteztek Amerikában, ami már jó eredményeket hozott, és rajta is alkalmazzák majd. Úgy érzi, ez mindent helyrehozhat.

Csendben ültek egy kis asztalkánál a lefüggönyözött szobában. Előttük heverték a képek és a felbontott levelek. Margitból kitört a zokogás.

– Ne sírj már! Még élünk. Még mindig kívánatos vagyok, küldtem neki képet, szeret engem – és közben ökölbe szorította kezét.

Margit döbbenet nézett rá, és elgondolkodott rajta, milyen felfoghatatlan megérzés kellett hozzá, hogy Otti angliai ismerőseire bízta a kofferjait, melyek anyagmintáit és textilterveit tartalmazták. Bármi lesz is, még ha itt ragad is a semmi közepén, a munkái megőrzik a tehetségét, eljutnak Amerikába. Még ha Vörösmarton nem is hallottak a Bauhausról, a világ már így is ismeri a nevét. Talán ez adott neki reményt, mintha nem is akarta volna hallani a híreket, a háború közeledő dübörgését.

Kibélelte a saját világát fényes, káprázatos kárpitokkal. A műtermét a berlini lakása ihlette. A falon, középponti helyen Arnold Böcklin A holtak szigete című festményének gobelinváltozata függött, melyet Otti szőtt. Oldalt kanapé állt, néha ezen aludt. Mellette a fajszenz padlóvázában mindig friss virágok voltak. A napraforgót szerette legjobban. A sarokban egy intarziás mahagóniasztalkán a lemezjátszón legtöbbször Sosztakovics keringője forgott, mintha erre a ritmusra jártak volna körbe a mondatok, olyan volt, mint a folyamatos szédülés. A baktikorongról baljós sercegéssel futott le a tű.

Gyakran hívott vendégeket, éjszakába nyúló baráti beszélgetések zajlottak, közben egyre több bor fogyott, a zöldes tramini volt a kedvenc. Sokszor átaludta a nappalokat, hogy elterelje az újságok propagandájáról a figyelmét. Weöres Sándor, Martyn Ferenc és Fülep Lajos is felkereste, hogy lelket öntsön belé, ők ismerték a Bauhaus törekvéseit. Otti mindenkinek megmutatta a zafírkék szőnyegét. És azokat a munkákat is, melyeket még Berlinben készített, melyek ismertté tették, ezeket lassan mind el is ajándékozta a vendégeinek. Sosem kért cserébe semmit, csak azt mondta:

– Őrizzétek meg!

Ekkor már tudta, hogy a New York-i Metropolitan Művészeti Múzeumban a Bauhaus tervezői egy külön termet kaptak, melyben az ő saját szövésű kárpitjai is szerepeltek. Szerencsére járt a posta. Karl tartotta benne a lelket, mert egyre szörnyűbb hírek érkeztek.

– Ne érezd magad kalitkában. A többiek már mind itt vannak, várnak rád. Nem vagy egyedül – ezeket írta le neki újra és újra.

Támadt egy ötlete: megígérte Ottinak, hogy rábeszéli Walter Gropiust, hogy írjon egy hitelesített diplomáciai levelet a magyar hatóságoknak az érdekében, hiszen már több jelentős művészt sikerült Amerikába menekítenie.

– Csak nem innen, a világ végéről – suttogta kétségbeesetten, mint akinek a levegője is elfogyott.

Mégis bízott benne, hogy sikerülhet. Varratott magának egy kék ruhát. Vett hozzá egy nyitott orrú magas sarkú antilopcipőt.

– Vagy ebben sétálok haza – vagy ebben ölnek meg!

És mosolygott hozzá a tükör előtt, mint aki éppen azt gyakorolja, hogyan legyen ellenállhatatlan. Margit még sosem látta ilyen magabiztosnak. Berger Otti a vonatra várt, fel-alá járkált a szobában, mintha már a peronon lépkedne.

Az egykori fényes, ünneplő kisváros lőporszagú, mocskos faluvá alacsonyodott. Egyszeriben mindenki gyanús lett mindenkinek. A bor gyorsan elfogyott. Peregni kezdtek az események, vészjósló egyenruhások járőröztek az utcákon. A háztetőket végigülték a varjak. A szemetet már régen nem söpörte senki.

– Figyelj rám, nagyon figyelj! Összetekertem a zafírkék szőnyegét. Írtam egy levelet Ludwig Karl Hilberseimernek. Nem zártam le a borítékot, nincs előtte semmi titkom. Olvasd el, aztán postázd neki. Rajta, most olvasd el hangosan, azt akarom, hogy tudd, mi áll benne.

Margit a kezébe vette a papírt, ez állt rajta:

„Égetést égetésért, sebet sebért, kéket kékért” (Kivonulás könyve 21, 25).

Visszatette a borítékba, és lezárta.

– A szőnyeget pedig rejtse el a saját padláson. Biztosan eljön érte, mihelyt lehetősége lesz rá, megígérte... Nem tudhatom. Ha egyszer el lehet egyáltalán ide jönni. Vagy mindenki pokolra jut.

Otti minden reggel a postást várta, közeledett a dátum, amikor neki is fel kellett szállnia a vonatra. És 1944. május 28-án, éppen egy nappal korábban megérkezett Walter Gropius hivatalos, akadémiai levele a diplomáciai pecséttekkel.

A fogaskerekek egymásba haraptak, működésbe lépett az ébresztőóra szerkezete, és kötelességtudóan csörögni kezdett. Rekedtes hangján inkább zakatolt, mint csengett, elnyűtt darab volt. Sokáig szólt, mert alaposan fel volt húzva. Otti a lelke mélyéig összerendezte, mint minden alkalommal, amikor az éjjeliszekrényén megszólinta a füle mellett. A zsigerei megfeszültek, külsőleg azonban nyugodt maradt, nem változtatta meg a testhelyzetét az ágyban, álmában még mindig hullt a kékes hó, és lassan belepte őt is, a szőnyeget is, ezért nem akart még felébredni. Az a szomorú angyal ott az ágy végénél halkán kiterjesztette szárnyát, és nesztelenül, mint ahogy jött, ismét tovaszállt.

Nyolc órára Margit már ott volt nála, végignézett Ottin, a szoba közepén állt formatervezett Bauhaus utazóbőröndjével. Kisminkelve, kék bársony ruhában, rajta zafírköves brossal. Mellette állt az öccse, egyszerű sűrű nadrágban, csíkos ingben, mint aki rabnak öltözött.

Nem szóltak egymáshoz, nem néztek egymásra, kopogott a cipőjük a makadámúton, mentek a vasútállomásra. Arra számítottak, hogy tömeg lesz. Kiabáló fánkárosokkal. Füttyülő vasutasokkal. Búcsúzkodó emberekkel. De itt nem könyvezett senki. Nem menetrendszerű járat jött. Hanem csukott vagonok. Katonák mászkáltak peckesen a peronon, a puskájukat készenlétben tartva, és figyelték az órát a sínek felett, hogy mikor indítsák a vonatot.

Otti nem tudott eligazodni az egyenruhák között, igazából még sosem látott ilyen egyenruhákat. Ketten jöttek vele szemben.

– Nézz oda, egy kék papagáj!

– Ez a vonat nem filmforgatásra megy, kicsim – élcelődtek rajta katonák.

Kapkodva nézett az ismeretlen arcokba, nem tudta, melyiküket kellene megszólítania.

– Ki Önök között a legmagasabb rangú tiszt? Kérem! – sikoltotta végül kétségbeesetten.

Egy tornyos sapkás középkorú férfi megfordult, alaposan végigmérte Ottin, és azt mondta neki:

– Hát én lennék az!

– Kérem, hogy vegye át ezt a hivatalos levelet, mert ez a szabadságomat szavatolja.

– Azt majd megbeszéljük a lengyel határon. Itt nincs időnk szerelmes leveleket olvasni. Abba a vagonba szálljon, abban utaznak a nők.

– De a levelet ne feledje!

– Már hogy tudnám feledni? Indul a vonat, igyekezzen!

Margit tétova mozdulattal intett Ottinak. Tompa volt a tekintete, már nem látott semmit. Bereteszelték a vagonokat. Egy perc sem telt el az indításig. Elkanyarodott a szerelvény az erdő felé. Az a katona, akinek Otti a levelet adta, fel sem szállt a vonatra. Leült a padra, és a következő szerelvényt várta, amely egy óra múlva vitte a következő szállítmányt.

A többi katona bement a kocsmába. Margit egyedül állt a peronon. Érezte, hogy mostantól ez a közömbös, részvétlen üresség fogja kísérteni. Mások ki sem mertek jönni. Nem kísérték ki senkit. Pedig az ő szomszédjaik is. Iskolatársaik is. Sokan. Nem is akarták tudni, mi történik velük.

Mostantól nem beszéltek róluk. Olyan volt ez, mint a cinkosság a Gonossal. Csak ők tudták, mit kell ilyenkor tenni. És mindig is ők voltak többen, akik tudták. És mindig ők jártak jól.

Másnap délelőtt, amikor Margit a pékhez ment, megállt, és úgy érezte, földbe gyökerezik a lába. Állt a járdán, az utca túloldalán. Onnan nézte Bergerék házát. Most nem járt erre senki. A gombok és hímzőfonalak gombolyagai szétgurultak az úton. Minden ajtó és ablak tárva-nyitva állt. A kapkodásban széttört üvegek, porcelánok cserepei borították a járdát. Azon az éjszakán kifosztották a házat. Elvitték azt a rengeteg árut a plafonig érő polcokról, kihúzgálták a fiókokat, elvitték a bútorokat, a függönyöket, a csillárokat, a porcelánokat, a kristályt. A csupasz falak maradtak, minden olyan volt, ahogyan Otti megjósolta: ha elmennek, akkor az árnyékuk is velük tart. Még el sem kezdődik a pillanat, és máris vége.

Pókháló

Nincs háló alattam, hát nem értitek?
Vagy inkább: a háló is én vagyok.
Idegszálaim szövevénye, az tart meg.
Tútelített rendszer. Rúgkapálva
egyre inkább belegabalyodom.
Nem megalkuvás, hanem odaadás.
Csak jobban kell szeretnem,
csak jobban kell akarnom – győzködöm
magam, mert mást nem tudok.
Amit nyújtok, hol túl sok, hol kevés.

Legalább egy spanglit, ha lehetne –
nem szívok.
Legalább egy felest, ha bevernék –
nem iszom.
Legalább egy cukros, epres, mázas fánkot –
nem bírja a belem.
Miért csupa bántás jut eszembe, ha oldódásra vágyom?
Miért csupa olyan dolog, ami árt nekem?

Belátás, igen, azt kéne gyakorolni.
Hagyni, hogy szűnjön, szűnjön az ellenállás,
üdvözölni a tehetetlenséget,
a beletörődést, a kiszolgáltatottságot,
ülni velük szépen, amíg elfogadom,
hogyan nem tudom őket levakarni,
csak szembenézni velük,
addig bámulni erre az egyre sivárabbnak
és egyre végtelenebbnek látszó térre
míg figyelmemet tartósan egy részletre tudom irányítani,
a hálóban egyetlen szálla összpontosítani,
sóhajtani, elindulni azon:
vezessen a lélegzetből sodort fonál.

Népi fohász

Istenem, istenem, pálinkás üvegem!

Terápia

Vízfestéssel játszom.
A papír átereszt.
A szavak nem.

Makeup rutin

–
Képeket viselek
De nem képviselek
Semmit

Gyógyír

A betörhetetlen földet szenvedéllyel ásni.
Égszakadásban káprázásig ázni.
Talajba szívódni, oldódni készséggel.
Békét kötni végre képzelt ellenséggel.

Acsai Roland

Őszi tollvonás

Elsuhan fent a fecske,
vagy pár sirály lebeg.
Itt lépünk lélegezve,
velünk a két gyerek.

Hol van a tegnap este,
hol van a strandolás?
Közel az őszi lecke,
az őszi tollvonás.

Végtelen morféma

Egy gesztenye hullik élém,
egy gesztenye a fűben.
A gesztenyék a fák hegyén,
akár bolygók az űrben.

Felhők homálya rávetül
a föld fölött az arcra.
Ki tudja, hogy mi van belül?
A szív üres, kis padja.

A forgalom még elsuhan
a park mellett, az úton.
Mint harminc éve, épp olyan
az árnyékom a múlton.

Vakoknak botja itt kopog
a végtelent morzézva.
Ki tudja, hogy most mit zokog
a végtelen morféma?

Arcomon az árnya

Morzsoltuk a kukoricát,
fogyott a góréból,
hullottak a sárga szemek,
miket időnk szétszórt.

Az a góré sehol sincsen,
nincs egyetlen csutka,
nagyapám és nagyanyám is
a szemét lecsukta.

Emlékszem az udvarukra,
arra a nagy fára:
azt a fát bár rég kivágták,
arcomon az árnya.

Kiss Ottó*

Nagyváros-soroló

BUDAPEST

Budapest a főváros,
ott zajlik a jó élet –
levegője nem káros,
ha beszívod, túléled.

Egyik része mi a szösz?
Ja, Pest! Másik a Buda.
Nagy folyó a kettő közt,
az a neve, hogy Duna.

DEBRECEN

Debrecenben van egy utca,
karneválkor illatos,
régén bocik jártak arra,
most az egyes villamos.

SZEGED

Szeged a napfény városa,
ott élt egykor Juhász Gyula,
s akár ma sok helyi diák,
nagyon szerette a Tiszát.

* Az alkotó a Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Petőfi Irodalmi Múzeum Térey János ösztöndíjasa.

MISKOLC

Miskolc felett van az Avas,
az egy domb, de elég magas.
Híres hely a Villanyrendőr,
az is látszik onnan fentről.

PÉCS

Pécsett is él sok-sok egyed,
ott van a Zsolnay Negyed.
Van két dzsámi – vagy két mecset? –,
és van egy szép hegy, a Mecsek.

GYŐR

Győrben mesés a belváros.
A Győri Keksz nem lekváros.
Ezek tények, és nem mások.
Itt jók a kézilabdások.

NYÍREGYHÁZA

Nyíregyháza csupa csuda,
itt született Krúdy Gyula.
Erdő, fürdő, állatpark van
– s a Sóstó is ártalmatlan.

KECSKEMÉT

Kecskemét a hírös város,
elég sok a lakosa,
itt született Kodály Zoltán,
itt a Cifrapalota.

UTÓHANG

Utóhang nem város neve,
versünknek van vége vele.
Kisvárosból van még számos,
de erre nincs több nagyváros.

Csikis, csokis

Csokis a
perecem,
csokisan
szeretem.

Csokis a
banánom,
csakis így
ajánlom.

Csakis a
csokisat,
na meg a
csikiset.
Csakis a
csikiset,
na meg a
csokisat.

Csokis a
családom,
csokis a
barátom,

csokis a
húsvét és
csokis a
karácsony.

Csokis a
kalácsom –
csikizz, ha
kívánom!

Csokis a
a csikim is,
a csikit
imádom!

A legjobb
a csiki
az egész
világon!

Epres süti

Eszem egy kis epres sütit,
befalom a maradékot,
holnaptól majd diétázom,
kaptam egy kis haladékot.

Ma hó hull

Nahát, illet! A legszebb nap ma lett.
Pedig nem látszik reggel óta.
Fentről csupa hó hull – égi balett –,
csöndben szakad, hahó és óha!

Eszterke

Jó barátnőm Lova Seszter,
jobb barátnő soha nem kell.
Már le is van tesztelve:
a legjobb az Eszterke.

Egy tüskés sügér

Volt egy hal, egy tüskés sügér,
megveszett nagyon egy sünér'.
Azt hitte, az is hal,
szúr is meg nagyothall,
megtett hát mindent az ügyér'.

Gedeon

Kérdezték egyszer a többiek:
Gedeon, szerinted mit játszunk?
Bújócskát, társast vagy kirakóst?
Menjünk a térre és hintázzunk?
Hülyeség, felelte Gedeon,
neki más nem kell, csak telefon.

Kérdezték azt is, hogy mit olvas?
Regényt? Vagy újságot? Verseket?
Bámult csak, s legyintett: ilyesmit
ő soha még nem is tervezett.
Mert neki, felelte Gedeon,
nem kell más, csakis a telefon.

Kérlelték, mondja meg, mit nézne!
Tévét? Vagy menjünk a moziba?
Állatkert? Vadaspark? Múzeum?
Túrázzunk? Ülünk a kocsiba?
Hülyeség, felelte Gedeon,
neki más nem kell, csak telefon.

Kérdezték azt is, hogy mit sportol?
Sztrítbólos? Úszik? Vagy focista?
Hát izé, bámult csak, ő mostan
a legjobb az onlajn sztorikba.
Mert neki, felelte Gedeon,
nem kell más, csakis a telefon.

Kérdezték: táborba mit viszel?
Esernyőt? Cipőt és ruhákat?

Ételt és fogkefét, fogkrémet?
Hát azok meg mi a csudának!?
Mert neki, felelte Gedeon,
nem kell más, csakis a telefon.

Kérdezték: mit kérsz majd húsvétra?
Nyuszitól? Pislantott Gedeon.
Csak egyet, felelte azután,
kellene egy másik telefon.
Úgyis most újfajta hirdetnek,
s a régi sajnos már nincsen meg,

mert múltkor abban a táborban
az akku lemerült, átázott,
s konnektort nem talált amúgy se,
eltévedt, éhes lett, megfázott,
nem volt más nála, csak telefon,
fogta, és eldobta Gedeon.

Takáts József

Egyperces esszék

2023

Olvasom, hogy Sainte-Beuve tizenöt évi kritikusi munkássága huszonhét kötetet tesz ki, Lemaître negyedszázada tizenhat kötetben fér el, Sarcey negyven évnyi tevékenységének a termése több, mint negyven kötet. Nagy szerencse, hogy nem vagyok a francia kritikátörténet kutatója.

A legújabb Budapesti Könyvszemlében, angolból fordított tanulmányban olvasom a már sokszor látott állítást: „1989–91 eseményei »fogalmilag« semmi újat nem hoztak.” A történelem jellegzetesen entellektüel látószöge.

Ugyanott Thomas Kuhn kései éveiről írva Steven Shapin felidézi fő műve, *A tudományos forradalmak szerkezete* újraolvasásának szentelt 1987–88-as szemináriumát, amelynek két európai hallgatója is volt (magyar és svájci). „Volt egy kérdése, amelyet európai egyetemi tanár aligha tett volna fel egy diáknak vagy fiatal kutatónak: »Maguk itt emlegetik ezt a Habermast. Mit ajánl, mit olvassak el tőle?«” Shapin, gondolom, arra célzott, hogy Kuhn nem féltette a tekintélyét, s tanulni akart hatvanhat évesen, szemináriumra hallgatóitól is. S e magatartást jellegzetesen amerikainak ítélte, s nem európainak. De történetét másként is érthetjük. Ha megcserélnénk a neveket az idézetben, s Habermas érdeklődne a hallgatóitól, hogy végül is ki az a Kuhn, akire hivatkoznak, hihetlenebb lenne a történet.

Spiró Táncsics-regényének részlete a *Mozgó Világban*: inkább a még kidolgozandó mű rezüméjének tűnik, mint befejezett alkotásnak. Nem egyedi eset: mostanában gyakorta találni cselekményvázlatokat, cselekmény-összefoglalókat ott, ahol a cselekménynek kellene állnia. Az epika forгатókönyvszerűvé válik.

W. J. mondja, hogy Axel Honnethnek hasonlóak az amerikai oktatási tapasztalatai, mint neki itt, Pécsen. Nehéz mit kezdeniük legérdeklődőbb diákjaik naiv kommunista hitével. Milyen kicsi lett a világ! A kommunista hitnek pedig csodálatos vonása, ahogy ellenáll a tapasztalatnak, a tényeknek, a történelemnek, az ismereteknek.

Kolakowski nagy kék könyvének (*Civilizáció a vádlottak padján*) egyik érdekes tanulmányát, *A természetjogról* címűt össze lehetne vetni Jászi utolsó, 1947-es „szabadkőműves” előadásával. Jászi kifejtetlenebb gondolatmenete, amely irányadó, az emberi (európai) civilizációt végig kísérő – fejlődő, módosuló, egyre kimunkáltabb – hagyománynak mondta a természetjogot, számomra meggyőzőbb, mint

Kolakowski érvelése a természetjog metafizikai, tehát nem konvenciószerű léte mellett. A kiindulópontjuk azonban azonos, és a félelmük is: természetjog nélkül nincs „sorompója”, mércéje a pozitív törvényeknek; a természetjog alternatívája valamiféle etikai nihilizmus, miszerint a jó és a rossz fogalmai eset- és kultúrafüggőek, akaratlagosak, önkényesek, tehát nem lehetnek univerzálisan érvényesek. Nagy bajban vagyunk, állítja mindkét szerző, ha nincs természetjog. Jászi normatív erejű történeti konvenciónak tartotta a természetjogot, amelyet sok generáció dolgozott ki a görög sztoikusoktól a 18. századi gondolkodókig, Kolakowski ellenben az ember állandó erkölcsi valósága helyes, noha igazolhatatlan leírásának tekintette. Én maradnék az igazolható leírásnál.

A Kolakowski-kötet egyik legjobb írása *A felelősség* címet viseli. Hosszú idézet következik belőle, majd hosszú kommentár: „Nos, látjuk, hogy liberális civilizációnk fokozatosan megszabadul magától az erkölcsi felelősség eszméjétől. Mindenütt látható ez a folyamat: bíróságokon, a sajtóban, a népszerű pszichológiai vitákban, a hétköznapi beszélgetésekben. Nem én felelek a büntetteimért, hanem a társadalom, a névtelen társadalom vállalja át minden bűnünket, mint Krisztus a karikatúrán [?]. Talán idéztem már valahol azt az elgondolkodtató beszélgetést, amelyet egyszer az amerikai televízióban hallottam, egy újságíró és a vietnámi háború veteránja között folyt, aki rablásért kapott többéves börtönbüntetését töltötte. Azt sugallta az újságíró a beszélgetőpartnerének, hogy büntette a kegyetlen háborúban átéltek következménye volt, amelyben kényszer hatására vett részt; a rab viszont azt felelte: egyáltalán nem, megtettem, amit megtettem, és nem hárítom a felelősséget a kormányra vagy az előljáróimra. Ennek az embernek volt bátorsága ahhoz, hogy vállalja a felelősséget a tetteiért; az a civilizáció szólalt meg az újságíró hangján, melyben a »társadalom« kegyetlen és javíthatatlan, miközben külön-külön mindannyian tökéletesek vagyunk. Arra gondoltam akkor, hogy ha a világ elnyeri a megváltást, az olyan embereknek köszönhető, mint ez a derék bűnöző, ha pedig elbukik, az olyanok miatt lesz, mint ez a jó szándékú újságíró. / Láthatjuk ebben a mindenütt elterjedt attitűdben annak a ténynek a hallgatóságos elismerését és könnyű, sőt készséges elfogadását, hogy külön-külön egyikünk sem élő, tudatos alany, hanem csak névtelen erők passzív eszköze.” – A liberális civilizációnak ez a bírálata nem antiliberalis: Kolakowski szerint az általa leírt folyamat azért veszedelmes, mert „fokozatosan gyengül, akár el is tűnhet az ember személyisége”. Ez liberális félelem. A lengyel filozófus úgy látta, a jószándékú, ám kétes folyamattal a totalitárius kísértés jelentkezik a liberális társadalomban: „Így fordul önmaga ellen a liberális ígéret, az egoizmus pedig megöli az egót.” Valójában azonban az a civilizáció, amely az idézetben szereplő újságíró hangján megszólal, nem liberális, hanem a vele összevetésztett rousseau-ista civilizáció. A képzet, miszerint „a »társadalom« kegyetlen és javíthatatlan, miközben külön-külön mindannyian tökéletesek vagyunk”,

rousseau-i idea a természettől fogva jó emberről és az őt megrontó társadalomról. Kolakowski figyelemre méltó sorokat írt könyvében a marxizmus rousseau-ista motívumáról. Nekem úgy tűnik, e motívum a liberális civilizációt is meghatározza. – *A felelősség* című tanulmány összefügg *A természetjogról* című előadással, erről az előbbiben egyértelmű sorok szólnak. A szerző úgy látta, a jó és a rossz megkülönböztetésének 17. századtól kezdődő filozófiai kétségbevonása vezetett a természetjog ellehetetlenítéséhez, s vezethet az egyéni felelősség eszméje felszámolódásához. E témáról Odo Marquard is írt *Az ész korlátgyakorlata* című tanulmánya „A rossz ártalmatlanítása” fejezetében, Polányi Mihály pedig a morális inverzióról szólva. Kolakowski hajlamos a „szkeptikus összeesküvést” hibáztatni, az önmaga ellen forduló felvilágosodást bírálni e baljós változásért. Úgy sejtem, nem jó helyen keresi a tettet. Rousseau-nál, a tágan értett romantikában, a két évszázada rousseau-ista nevelésméletben kellene keresnie. A jószándékú újságírókat pedig Kundera „táncosa” (lásd a *Lassúságot*) és „homo sentimentalis”-a (lásd a *Halhatatlanságot*) felől kell szemügyre venni. A „táncos”, ahogyan Kundera írja, „erkölcsi dzsúdónak” fogja fel a politikát; ő nem hatalmat akar, hanem erkölcsi megdicsőülést valakinek vagy valaminek a morális leleplezése révén. A „homo sentimentalis” pedig az az ember, aki az érzelmeket az értékek fölébe helyezi. Hát persze, hogy leleplezi a rossz társadalmat Kolakowski amerikai újságírója, hát persze, hogy együtt érez a bűnelkövetővel: csak így válhat „táncossá”, csak így lehet „homo sentimentalis”.

Évekkel ezelőtt a *Vándorünnepet* olvasva, úgy rémlik, kijegyeztem belőle a párizsi belvárosba behajtott reggeli kecskenyáj és kecskefejés leírását – most megtaláltam ugyanezt Illyés egyik 1960-as években írott úticikkében is, a *Szíves kalauz* kötetben, visszaemlékezve a húszas évek elejére. Én a kilencvenes évek elején jártam először Párizsban – utólag hiányolom a kecskenyáját.

Timothy Garton Ash (és *A balsors édes hasznai* kötet fordítója) érdekes megfogalmazása Brechtről szólva: „egész szakadék tátong életének és műveinek minősége között”. Auden véleményét idézi arról, hogy Brecht költészete többet ér, mint a drámái. Ash szerint a német író pártonkívüli leninista volt egész életében, még kései, Sztálint bíráló verseiben is. *A megoldás* című nevezetes költeménye ellenére 1953-as állásfoglalása is leninista volt. A vers közép-kelet-európai ellenzéki népszerűsége 1980 táján voltaképp félreértésnek nevezhető. De ha nem így lenne, akkor is: *A megoldás* kivétel az életműben. (E Brecht-szöveg a nyolcvanas években ott függött kiragasztva az albérleteim falán lévő Kassák-naptáramon.) Azt is írja, hogy „legjobb drámáiban kivétel nélkül megtöri a saját maga által felállított [színházi] szabályokat azáltal, hogy olyan kiemelkedő szereplőket állít elénk, akikkel érzelmileg azonosulhatunk”. Drámaírói tehetsége tehát önkéntelenül legyőzte benne a dogmatikus gondolkodót. Valamit végre a javára írhatunk.

Így kezdődik Kolakowski *Bálványimádás a politikában* című, a Jefferson-díj átadása alkalmából tartott 1986-os washingtoni előadása: „Gondolkodjunk el kicsit ezen a mondaton, ami alighanem a leghíresebb azok közül, amelyet valaha is leírtak a nyugati féltéken: »Magától értetődőnek tartjuk azokat az igazságokat, hogy minden ember egyenlőnek teremtett, hogy az embert teremtője olyan elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, amelyekről le nem mondhat, s ezek közé a jogok közé tartozik a jog az élethez és a szabadsághoz, valamint a jog a boldogságra való törekvéshez.« (Ha nem a leghíresebb, akkor a második az után, hogy »a Coca-Cola az igazi!«) Ha megnézzük ezt a mondatot, akkor rögtön észrevesszük, hogy amit magától értetődőnek vélt Jefferson, azt nyilvánvaló tévedésnek vagy még értelmetlennek és babonásnak is látták volna olyan jeles férfiak, akik továbbra is hatnak politikai képzeletünkre: Arisztotelész, Machiavelli, Hobbes, Marx és minden híve, Nietzsche, Weber és egyébként mindazok többsége, akik ma politikai elméletekkel foglalkoznak.” A téma ugyanaz, mint a már idézett Kolakowski-tanulmányokban: a politikaelmélet fő sodra elkanyarodott a természetjogi gondolkodástól, sőt, a természetjogi érvelést „végre száműzték a megengedhető filozófiai vagy teoretikus idiómából, bár vannak még független gondolkodók” [itt, gondolom, legfőképpen magáról beszél az előadó], akik „kitartanak a hitük mellett, mely szerint a jó és a rossz kritériumait már nem lehet csak úgy kitalálnia vagy érvénytelenítenie az emberi nemnek, hanem voltaképpen maga a dolgok rendje feltételezi ezeket”. A nagy kék könyvben talán ez az előadás taglalja a leg-részletesebben a lengyel filozófus felvilágosodás-bírálatát – épp a felvilágosodás jeles alakjáról elnevezett díj átvételekor. Bírálja, 1. mert aláasta az „abszolút értékek”-ben való hitet, a jó és rossz megkülönböztetésének evidenciáját, relativista doktrínákat előlegezve; 2. mert az emberi személyiséget a társadalom termékének tartva aláasta a személyiség önállóságának képzetét, s a személyiségi jogok védelme és a hatalomban való részvétel jogának védelme összeütközésekor – ez Eötvös József 1851-es témája – az utóbbi mellett látszott állást foglalni; 3. mert lenézte a történelmet, elfeledtetve az emberrel, hogy a múltat tettei és gondolatai tartós keretének kellene látnia. Nekem ugyan sommásnak tűnik „a” felvilágosodás ilyesféle bírálata, de a szempontjait respektálok. Arról, hogy mi is a „bálványimádás a politikában”, nemigen esik szó az előadásban.

Hiába minden különbség és ellenszenv, Márait és Illyést – legalábbis az *Egy polgár vallomásait* és (ez esetben) a *Franciaországi változatokat* – ugyanaz a Nyugat, a Nyugatot megtestesítő franciák, a Nyugatot megtestesítő Párizs iránti viszonzatlan (nem eléggé viszonzott) szerelem hatotta át. Ismertem már, részben vagy egészben, Illyés 1947-es cikksorozatát apám Válaszaiból, de elfeledtem, hogy van benne rész, amely a magyar irodalom világirodalmi kudarcairól szól. Most meglepve látom, hogy „A fal” című fejezetben feljegyezte, hogy *A puszták népe* hét francia kiadást

ért meg – lehetséges ez? Elfeledtem az egzisztencializmusról szóló szakaszokat is. A „Hitviták kora” című részben a heideggeri–sartre-i filozófia röpke összefoglalását így kommentálta: „A katolikus neveltetésű embernek nem nehéz megismerni mindebben a lutheri örökséget, a kálvini eleve elrendeltségnek... a komor eszmebonyodalmát.” Amire emlékeztem a *Franciaországi változatokból*, az a vámvizsgálatnak és a békeszerződés aláírási ceremóniájának a leírása. Most úgy találok, hogy a legjobb része a Rousseau-t meglátogató Teleki József gróf modorában írt remek fejezet a Mauriac-nál tett látogatásról: magyar lábjegyzet Tony Judt *Befejezetlen múlt* című könyvéhez. Illyés ugyanis szocialista várakozásait hangoztatta a francia író előtt, Mauriac viszont leszögezte, hogy Franciaország függetlenségének a biztosítéka az Atlanti Charta. Judt témájáról így beszél Illyés Mauriacja, látogatója szavaival: „Itt van egy kérdés, amit ő sem ért. Épp ezért írt róla (mosoly) holnapra vezércikket. Az értelmiségiek világosan látják a szocializmus nehézségeit. Nem ringatóznak álomvilágban. Ismerik a kommunistaellenes irodalmat. Koestler könyvei minden kézen átmentek. Mégis fenntartás nélkül a szélsőbalhoz húznak, különösen a fiatalság. Tán merőben azért, mert ez az emelkedő ár... Tán nem is az elmére hat az; a vérmérsékletre.” Itt szúrta közbe Illyés a maga szocialista reménykedését.

De más részek is emlékeztetnek az útirajzban, például „Az üzem” című hét oldalas paródia a Flore kávéház íróiról (többek között Simone de Beauvoir-ról, Németh Andorról). Vagy a „Húsz év múlva” című rész: találkozási egykori szerelmével, akit beleírt a *Hunok Párisban* történetébe. De inkább „A képviselőházban” című beszámolót idézem: „A padok közt burnuszos, papucsos, irattáskás arabok igyekeznek; egyik épp fel Herriot-hoz [a képviselőház elnökéhez]. Belép egy malabárnő, ajkán festék, jobbjobban ugyancsak irattáska, s a baloldali padosorok felé tart. Csaknem közvetlenül utána egy magas fiatal néger lép be, földig érő papi csuhában... Egy sima hajú indokínai jön. Nem sokkal később egy szomáli férfi...” Ez ugyanis még a francia birodalom parlamentje volt. Hamarosan az arabok, malájok, afrikaiak, vietnamiak megkezdték harcukat a saját parlamentjükért, sikeres harcuk után viszont az országaik lakosságának egy része felkerekedett, hogy bevándoroljon Franciaországba, így ma már újból vannak arab, maláj, afrikai és vietnámi származású képviselők a párizsi képviselőházban.

Illyés egzisztencializmus-bejegyzésének vallási magyarázata Unamuno Kanttól való elhatárolódására emlékeztet *A tragikus életérzésből*: „A kantizmus protestáns mű, mi, spanyolok pedig ízig-vérig katolikusok vagyunk.”

Cs. Szabó visszaemlékező esszéje, a *Hunok Nyugaton* elárulja Illyés egzisztencializmus-bejegyzésének előtörténetét: Szilasi Vilmosékat meglátogatta Brissagóban elmagyaráztatta magának a házigazdával a heideggeri tanokat.

(Szilasi tanártársa volt a német filozófusnak Freiburgban.) Vajon a katolikus–protestáns értelmezést Szilasi sugallta, vagy a vendég leleménye? Heidegger katolikus volt; igaz, elhajló katolikus. Safranski életrajzában (*Egy némethoni mester*) ezt találtam a témáról: „Heidegger a húszas évek elején vallásfenomenológiai előadásokat tartott, melyekben Szent Pálról, Szent Ágostonról, Lutherről, valamint Kierkegaardról volt szó. Ezek az előadások részben még publikálatlanok. Otto Pöggelernek azonban módjában volt betekinteni a kéziratokba, és fölfedezte bennük a »protestáns« Heideggert.” „Heidegger hitelesítő tanúkul hívja mindazokat, akik a nyugati-keresztény hagyományban az Isten és ember közötti mélységes szakadékra és a kegyelem semmivel ki nem kényszeríthető... pillanatára valaha is emlékeztettek; bizonyosságul és támogatóul hivatkozik rájuk ama vállalkozásában, hogy a *faktikus életet* Istenről leválasztva mutassa meg...”, a metafizikai védelmet elutasítva. Ilyesmit mondhatott vajon Szilasi Illyésnek? Talán utána lehetne járni.

Kérem Márton Lacit, mondjon egy jó könyvet, amit nemrégiben olvasott. Machado de Assis *Bras Cubas*át említi: vagy harminc éve olvasta németül, s most újra magyarul.

Czeglédi András tanulmánya Bibó *Uchróniájáról*: előadásom, „A folyamatábra” után hangzott el Szegeden 2014-ben, a Grand Caféban. Legfontosabb intelme, hogy manapság egyesek hajlamosak utópikusnak minősíteni azt, ami „az etikai léttranszcendencia jegyében álló” – a kettő összetévesztése jökora hiba.

Bibó *Uchróniája*, többször olvasva: most úgy látom, mindenekelőtt válasz Renouvier művére, amely azt mutatta be, hogyha nem jön közbe balszerencés módon a kereszténység, elmaradhatott volna a középkor, s az ókor közvetlenül folytatódhatott volna az újkorban. Bibó műve (meg nem írt műve, hisz a ránk maradt szöveg nem maga a mű, hanem csak a vázlata) ellenben arról szól, hogy az újkor tendenciái a kereszténység leszármazottai; világunk alapjaiban keresztény világ.

Kołakowski nevezetes, *A politika és az ördög* című előadásának is a természetjogtól elszakadt politikai gondolkodás a témája. Csak a témát ez esetben elfedi a nagyszabású ironikus játék, az európai és világtörténelemnek Isten és az ördög végtelen sakkjátszmájaként való elbeszélése. A Tony Judt Kolakowski-nekrológiájában leírt értetlenkedés – „tényleg az ördögről beszél” –, amely a filozófus harvardi előadását fogadta, jelzi, milyen idegen a mai művelt világtól a keresztény kategóriák használata, a keresztény látószög érvényesítése a történelemtől szólva.

Föl kéne hagynom a könyvvásárlással, mert a meglévők elolvasása biztosan kitar-
tana életem végéig. S az új könyvek elveszik a lehetőséget a régiek újraolvasásától.
Csak hát nem maradt több szenvedélyem.

Úgy látom Széchenyi Ágnes Schöpflin-monográfiájából, hogy egykori javaslatom –
miszerint Pierre Bourdieu mezőelmélete segíthet megmagyarázni modernista és konser-
vatív irodalom kettősségét a magyar 20. század első felében –, mára olyannyira közhellyé
vált a szakmabeliek körében, hogy már a javaslatot megfogalmazó tanulmány (*Az elsüly-
lyedt almező*, a Forrásban jelent meg valaha) említése nélkül alkalmazzák a látószögét.
Széchenyi Ágnes könyve rokonszenves mű rokonszenves szerzőről, aki mindig józan
maradt lelkes, fölingerelt, ellenszenvek fogságában élő, ideologikus kortársainak közegé-
ben. Kalaplevéve olvasom például 1916-os Szekfűnek írott levelét, *Judeocentrikus világfelfo-
gás* című 1925-ös cikkét, 1939-es Farkas Gyula-bírálatát (*Asszimiláció és irodalom*): ha ilyen
írások nem maradtak volna ránk, könnyebb volna a többiek esztelenségeit mentegezni –
így azonban nehéz.

A kiváló amatőr szociológus Schöpflin Aladár, úgy tűnik, realistább szerző
volt, mint a profi Max Weber: 1932-es *Ki a népvezér?* című cikkében, rögtön első
bekezdésében leszögezte, nem a felelősségérzet, nem a szenvedély, nem az okos
megfontolás – a három legfőbb weberi jellemző – teszi a népvezér politikust,
hanem „alacsonyabb rendű kritériumok”. Például az, hogy indulatai, érzelmei,
eszméi megegyeznek a tömegindulatokkal és -érzelmekkel, a tömegek eszméivel –
ez előfeltétel; a szónoki képesség, a szervezőkészség, elszántság csak ráadás erre.
A „legfőbb, rejtelmes és megmagyarázhatatlan tulajdonság” pedig, ami a politi-
kust népvezérré teheti, a „tömegekre való szuggesztív hatás” – mi, Weberet követve
azt mondanánk, a karizma. Schöpflin így nevezte: „az, amit a társadalomlélektan
presztízs néven ismer”. Ezzel a megmagyarázhatatlan tulajdonsággal „lehet meg-
magyarázni középszerű vagy épp silány emberek tömegsikereit is”. Persze, ha
megérte volna 1932-t, bizonyára Weber is másként fogalmazott volna, mint 1919-
ben, *A politika mint hivatást* írva.

Szintén 1932-es *Hit és politika* című cikke hitlerizmus és kommunizmus „vegyi
rokonságáról”, amit szerinte nem magyaráz meg pusztán az, hogy „a hitlerista
gondolatvilág nem egy gondolata a kommunista gondolatmenetből van véve”.
Túl azon, hogy mindkettő „forradalmi természetű”, s válasz az emberek biztonsá-
gérzetének a megrendülésére, mindkettő utópikus is: reményt adnak. „A remény
talaján aztán könnyen támad egy hit.” A végkövetkeztetése: világi vallás mind-
kettő. „Ma nagy karaktere a hitlerségnek és kommunizmusnak, hogy van bennük
egy nagy irracionális rész. Bizonyos értelemben nem is annyira politikai irányok,
hanem valami vallásfélék. Ezért vannak fanatikusaik.”

Azt azonban nem tudom, nagy kritikus volt-e Schöpflin? Széchenyi Ágnes idézi dicsérető szavait Ady „tökéletességet elérő” „mesternovellájáról”, a *Mihályi Rozália csókjáról* – de ez a novella csak egyike Ady modoros, szerkesztetlen, önismétlő, közhelyes novelláinak, s nem mesterdarab.

Király Kinga Júlia furcsa, *Az újrakezdés receptjei* című könyve részben koncentrációs táborokat járt túlélőkkel készített beszélgetéseket, részben zsidó ételrecepteket tartalmaz. Egyik visszaemlékezőjének, Karpelesz Leopoldnak a története két ponton is összekapcsolódik a *Sorstalanság*éval. Karpeleszt előbb Auschwitzba vitték, majd négy-öt hét után átkerült Buchenwaldba. A tábor felszabadulása után egy darabon Kertész Imrével jött hazafelé. Még érdekesebb, hogy az emlékezésben feltűnik a regény egyik mellékszereplője, Citrom Bandi. „Az embereket más lágerbe vitték. Egy barátommal én addig mindig meglógtam. Ő most Svédországban van. Citrom Öcsinek hívják.” Az interjú 2016-ban készült. 2004-ben írtam a *Sorstalanságról Citrom Bandi védelmében* című tanulmányomat. Nem jutott eszembe, hogy a férfi, akiről írok, valós személy, életben lehet, s akár olvashatná is az írásomat.

A *Hunok Nyugaton* szövegéhez Cs. Szabó 1967-ben „Kézfogások” címmel toldalékot írt; egyik hosszabb részletét, amely Illyés 1966-os New York-i utazásáról szól, idemácsolom, előre bocsátva, miért tartom fontosnak e szövegrészt. Úgy látom, Cs. Szabó óvatosan, hogy barátságuk megmaradjon, Illyés összmagyar politikussá válását igyekezett megragadni találkozásuk leírásával, finoman, többszörösen elhatárolódva tőle, felhívva a figyelmet első kudarcára is („Írt Márainak” – azaz: hiába írt neki, nem találkozott vele). Azt persze, hogy valóban az hangzott-e el, amit Cs. Szabó leírt, nem tudom; valószínűleg igen, mert Illyés is olvashatta a toldalékot. Íme a részlet: „New Yorkból tért vissza feleségével, a Nemzetközi PEN üléséről. Amerika? ... Láttá egyik Óceántól a másikig, de csak magyarjairól tudott, mintha többi lakója füstesuklyát viselne. Ahány amerikai városban járt, annyi Kovácsra, Kisre, Nagyra emlékezett. Terveket szőtt egy térítő útról a magyar településeken, körülhordandó Zrínyitől Weöres Sándorig a szép magyar szó bibliáját, hogy egy lélek se aludjék ki. Régen láttam ennyire tűzben, nem is volt szívem lohasztani. De egy emberöltő óta először hallgattam olyan szerető elnézéssel, mint a keservesen tapasztalt férfi a lelkesen lobogó serdülőt. / Zilahy Lajosnak örült meg a legjobban odaát. Írt Márainak. Találkozott Szentgyörgyi Alberttel, Kovács Imrével, Gombos Gyulával s Kaliforniában két fiatal költővel, Makkai Ádámmal és Sándor Andrással. (...) / – Voltam Kállay Miklósnál is. Illet megmondani, hogy nem felejtettük el. / – Hallom, láttad Emily Dickinson házáat Amherstben. / Vállat vont. / – Arról többet tudnak Weöres Sanyiék. Találkoztok Londonban. Amy majd elmondja.”

A Schöpflin-monográfiában Kállay Miklós miniszterelnök is feltűnik egy pillanatra, amint helyeslően közbekiált Matolcsy Mátyásnak a Baumgarten Alapítvány államosítását és zsidótlantítását követelő parlamenti beszédébe e mondatnál: „Hol vannak ezek a [díjazott] zsidó írók azoktól a magyar tehetségektől, akik sohasem jutottak díjazáshoz azért, mert fajiságukat megtagadni nem akarták.” Mint ismeretes, Babits végrendeletében Schöpflinre hagyta a Baumgarten Alapítványt, s az utódlási sorban Illyést jelölte meg másodikként.

Kerényi Ferenc különös című, ám nagyszerű *Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás* című tanulmánya az 1850-es évtized magyar irodalmáról szól: intézményeiről, közönségéről, olvasásmódjáról. Milyen kár, hogy nincs hasonlóan alapos, részletes elemzésünk a szomszédos évtizedekről! Csak egyetlen kifogásom van vele szemben: elfogultnak látom Gyulai Pál megítélését. (Sőt, általában is kerülendőnek, mérséklendőnek vélem az utólagos ítélkezést az irodalomtörténet-írásban.) Az 1850-es évek elején járunk: „Gyulai ezután folyamatosan kereste a lehetőséget, hogy megszerezze a kritikai ellenőrzést a kortárs irodalom felett.” Kerényi megfogalmazásából valamiféle rosszallás hallatszik ki, a leleplezés akcentusa, noha azt hiszem, minden hosszabb időn át működő kritikus valami ilyesmire törekszik: ellenőrködéssre, ahogyan a 19. századiak mondták. „Először a még élő, még pályán lévő, de régi tekintélyét már elvesztett romantikus triász befolyását kellett tovább csökkentenie.” E mondatból már világosabb, mit sugall a szerző: Gyulai kritikus felépése kezdetétől egyfajta tervet követve, céltudatosan befolyásszerzésre törekedett. Ötvenes évek elejei cikkeinek ilyen, hatalmi szempontú interpretációja sajnos elfedi, miféle esztétikai, elvi kifogásai voltak Gyulainak Bajza, illetve Toldy kanonizációs törekvéseivel szemben. Kerényi később arra céloz, hogy mindezt (ti. Gyulai irodalomellenőrzési törekvését) Erdélyi idejekorán felismerte: „Gyulai és elvbarátai [hoppá! többen vannak?] törekvéseit Erdélyi János már 1856-ban nevének nevezte, *Arany János kisebb költeményeiről* írva.” Csakhogy Gyulairól az említett bírálóban nem esik szó. A Kerényi által belőle idézett szövegrészben Erdélyi azt kifogásolja, hogy némely kritikus szebben akar fogalmazni, mint maga a költő. Nem látom, mi volna itt „névén nevezve”. Néhány újabb bekezdéssel később Kerényi felfedezni véli az okot, miért nem kedvelte Gyulai Jókai regényírását: mert úgy vélhette, hogy elírja előle a legjobb témáit. Hát, nem tudom. Szerintem ha valaki meg akarja tudni, mit nem kedvelt Gyulai Jókai regényeiben (s mit kedvelt bennük), akkor egyszerűen olvassa el a róluk írott bírálóit. Ilyen egyszerű.

Olvastam Ádám Péter lesújtó véleményét Mauriac *Irodalmi naplójának* magyar fordításáról, de gondoltam, hátha túloz. Nem túlzott. A sok alig érthető, világosságát vesztett mondat közül egy-egy mégis kitűnik – de vajon jó fordítások-e?

„Alain-ben a vetélytárs a legfontosabb számomra.” Ez például figyelemre méltó megfogalmazás. Maurrasról így írt, élesen elhatárolódva tőle: „Dicsérve a katolikus egyházat, hogy megtisztította az evangéliumot attól a forradalmi kovásztól, amit a »héber lázadásból táplálkozó« sötét erők helyeztek el benne, Maurras egyszerre adott igazat Luthernek, Karl Marxnak és Nietzschének.” Szent Pálról: „A világirodalomban nem létezik egyetlen olyan oldal sem, amely a mai misén felolvasott korinthusiakhoz írt levelet felülmúlná...” Persze, kollégám, S. R. azt mondja, hogy Pál levelei olykor homályosak, mert nem tudott elég jól görögül. Mauriac fordításban hallotta a korinthusiakhoz írott levelét. Az öregkorról: „Csodálkozom azon a kegyelmen, hogy öregedésünkkel arányosan fokozódik a magány utáni vágyunk.” Bizony igaz. Nagy elismeréssel írt Simone Weil jegyzetfüzeteiről (bár a kiadás filológiai munkáját bírálta), s egyetértve idézte tőle e mondatot: „Egyesek úgy keresik Isten országát, mintha csak egy mesterséges paradicsom lenne, csupán a mesterséges paradicsomok legjobbika.” Igaz katolikus volt, tehát így beszélt: Szent Pál „az egyik legnagyobb emberi lángelme, akinek minden szava éget még ma is... És azután az első Atyáktól Szent Ágostonig, Szent Ágostontól Szent Bonaventuráig, Szent Tamástól Keresztes Szent Jánosig [a fordító hibásan Keresztelő Szent Jánost írt helyette] és Pascalig, mindenhol lángészben egyesült szentséget látok...” A napló csak alapos irodalmi, politikai, olykor teológiai jegyzetekkel együtt lenne élvezhető – a helyes magyar mondatokon túl ezek is hiányoznak a kiadásból.

Balázs Mihály csütörtök esti vendéglőadása az egyetemen Jókai 1860-as akadémiai székfoglalójáról: kételkedve idézi Margócsytól, hogy ez lett volna a legjelentősebb tett a magyar irodalom történetében a humor igazolására. Sok-sok példával inkább azt sugallja, hogy Jókai leegyszerűsítette, kedélyesre hangolta és leszűkítette a gazdag 18. századi anekdotahagyományt – igaz, olykor fel is dúsította hamis forráshivatkozásokkal és kitalált hagyományokkal.

Úgy emlékeztem, hogy Mauriac *Irodalmi napló*jában hosszas, tartózkodó vagy egyenesen gyanakvó hangvételű bejegyzést írt Mérimée-ről mint szkeptikusról, Voltaire „újramegteszteléséről”, ezért újra hazacipeltem a kötetet a könyvtárból, rossz fordítás ide vagy oda. De nem találtam ezt a részt. Helyette Cioranba botlottam: „Különös – jegyzi fel 1957 húsvét vasárnapján Mauriac –, hogy az olvasmányom a miséről való hazatérésemkor a feltámadás napján E.-M. Cioran előszava Joseph de Maistre válogatott szövegeihez, mivel nem hiszem, hogy lehetséges lenne több megvetést mutatni egy tan iránt, mint ahogy azt Cioran a kereszténységgel tette.” Majd tovább: „a szélsőség[esség], ez az elbizakodottság Maistre hercegében, ez a modern világ arcába vágott »nem« társul ahhoz a »nem«-hez, amelyet Cioran vág mindenki arcába.” A román 27-es nemzedék világhírű tagjait, bármennyire

is különböztek egymástól, talán épp ez köti utólag is össze: a szélsőségesség és a modern világ arcába vágott „nem”. Csak ehhez a „nem”-hez az 1945 utáni Ionescónál humor, Ciorannál kiábrándultság, Eliadénál metafizikus „mélység” társult.

Váratlanul figyelemre méltó Sartre-idézet Mauriacnál: „minden megtévesztett lélek, amennyiben cinkos a megtévesztésben, amely őt bilincsbe veri, arra törekszik, hogy kitartson ebben az állapotban”. Ez a magyarázata hát, miért tartanak ki a hívek egy-egy tan, ideológia, párt mellett akkor is, amikor már előttük is lelepleződött a hamisságuk: a bűnrészesség miatt, a megtévesztésért érzett hála miatt, a felelősségrész elvállalásának elutasítása miatt. Nem könnyű elviselni, ha baleknek bizonyultunk, azt sem, ha bűnrészesnek, de bűnrészes baleknek tűnni, úgy látszik, egyenesen elviselhetetlen.

Bíró-Balogh Tamás

„Könyvemnek is csak magam lehetek kiadója, de egyben terjesztője is”

Zsidó szerzők alternatív könyvterjesztési módszerei 1939–1943 között¹

1

„A regényeket ezután nemcsak megírni kell, hanem el is adni. Drága, szépséges íróőseink ugyanezt csinálták a múlt időkben, irodalomtörténeti jelentőségüket nem a könyvkiadónak számítjuk, amint egy-egy jobb sorsra érdemes könyv sem a könyvkiadótól függ, hanem annak tartalmától, annak írójától.”² Krúdy Gyula írta mindezt 1932-ben, és alapvetően igaza volt: a könyveket általában nem a kiadójukról szoktuk megjegyezni. Ugyanakkor a kiadó mégis számít: ha ún. presztízis kiadó, akkor tekintélye okán jobb a megítélése, írók és olvasók közt egyaránt. A nagy forgalmú, sok címmel dolgozó kiadók nagy nyereséggel dolgoznak és ez természetesen nem utolsó szempont a szerzők számára. Ugyanakkor egy kis, független, műhely jellegű, manufaktúrális kiadó is lehet vonzó, s talán éppen azért, mert nem profitorientált, jobban ráér, több figyelmet tud fordítani egy-egy kiadványra. És vannak esetek, amikor szerző és kiadó azonos: ez az ún. szerzői kiadás. De bármelyik kiadói megoldást választja a szerző (vagy amelyikre lehetősége van), elsődleges célja, hogy munkája eljusson az olvasóhoz; a könyvet nemcsak megírni, hanem terjeszteni is kell. Vagy ahogy Krúdy írta: el is kell adni.

A szerzői kiadás nem új jelenség, sőt: régebbi, mint a könyvkiadói intézmény – elég csak az ókori mecénási támogatásra gondolni: az is magánkiadás volt, csak épp egy másik személy vagyonából. 2010 után viszont elsőre meglepő volt azzal szembesülni, hogy az elmaradt vagy épp meg sem pályázott állami támogatás ugyanazt az előmecenatúra módszert keltette életre, ami az irodalomtörténetből ismerős volt: az előfizetés-gyűjtést; Kabai Lóránt, Nyerges Gábor Ádám, Szálinger Balázs könyvei már így jelentek meg. Szálinger Balázs több éve, legutóbb Simon Márton alapított saját céget saját munkáinak kiadására és terjesztésére. Az internet csak modernizálta a folyamatokat (előfizetés-gyűjtés,

▼

A szerző a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Pedagógiai Intézet Tanítóképző Tanszékének főiskolai docense.

1 A dolgozat – amely egy nagyobb kutatás része és egy közeljövőben megjelenő kötet bevezető fejezete – részleteiben elhangzott 2023. december 1-én Budapesten, a BTKK Irodalomtudományi Intézet által szervezett Az irodalmi piac eszereformái és a forgalmazás színterei a 19. századtól napjainkig című konferencián.

2 Krúdy Gyula: *Egy könyv margójára, vagy hogyan lettem könyvkiadó? Egy író vallomása pályája változatosságairól, könnyedségeiről, mulatságairól és nehézségeiről*. Literatura, 1932. 374–375.

a kapcsolattartást az olvasókkal stb.), de a módszer régről ismert. Ez pedig hatásos van magára a kötetre is: az így kiadott könyv általában nem lehet nagyobb egy kis- vagy maximum közepes méretű borítéknál, amiben a szerző-kiadó el tudja küldeni azt az vevő-olvasónak.

Mindez a 19. és 20. században, utóbbinak az első felében még gyakoribb volt, olykor még jellemző is. Egy-egy kötet előfizetési íveinek elemzése külön tanulmányért kiált, mert a névvel-címmel kitöltött ívek a könyvek vevőit, azaz az adott könyv olvasóköreit, végső soron egy szerző olvasóit mutatják meg.

Ha pedig mégis volt kiadói jelzés egy könyvön, amit nem nagy kiadó (pl. Athenaeum, Singer és Wolfner, Révai) jegyzett, a kiadói jelzés csak névleges volt. Radnóti Miklós könyvei esetében a Kortárs (*Pogány köszöntő*), a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma (*Lábadozó szél, Újhold*), az Almanach (*Ikrek hava, Válogatott versek*) de akár a Nyugat is mint kiadó (*Járkálj csak, halálraitélt!*) vagy éppen a Cserépfalvi (*Meredek út*) is ide tartoznak: valójában ezek is szerzői kiadások, hiszen a szerző nemcsak a szöveget, de a költségeket is szerezte: előjegyzési íveket köröztetve pénz-szerző is volt egyben. Csak persze lényegesen elegánsabb, ha nem az szerepel a könyvön, hogy szerzői kiadás, hanem egy kiadó logó, szép grafikai megoldással.

És az, ha manapság egy kötet szerzői kiadásban jelenik meg, óhatatlanul „gyanús”: ehhez a fogalomhoz ugyanis legtöbbször a dilettantizmus és/vagy kötetdüh fogalmak társulhatnak, hiszen a látszat szerint a szerző nem akarja vagy nem tudja végigjárni a „rendes” utat, esetleg egyetlen kiadó sem akarja kiadni a könyvét, szerez hát egy kis pénzt, és kiadja maga az opus magnumot, aztán osztogatja fünek-fának és elmondja magáról, hogy ő író, hiszen megjelent könyve. És a látszat manapság az esetek jelentős részében nem csal, de éppen a kivételek árulkodnak a korról.

Volt azonban egy történelmi korszak, amikor a magyar szerzők jelentős részének nem maradt más módja, csak szerzői kiadásban megjelentetni könyvét.

2

Az első zsidótörvényt (hivatalos nevén: „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”) 1938 májusában fogadták el. Ez még „csak” korlátozta a szabadfoglalkozású állásoknál és a tíz értelmiséginél többet foglalkoztató kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalatoknál a zsidók maximális arányát (20 %), és ennek öt év türelmi időt adott.

Ennek a könyvkiadásra gyakorolt hatása azzal volt jellemezhető a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének közlönye, a *Corvina* egykorú cikke szerint, „hogyan a zsidók vásárlásaikat minden területen korlátozzák, a keresztények pedig nincsenek még abban a helyzetben, hogy az így támadt

hiányt pótolják. / Ami a zsidótörvény személyi oldalát illeti, a törvény értelmében megkezdődött egyes kiadóvállalatok személyzeteinek krisztianizálása. Maga az Egyesület átképző kurzust nyitott meg főiskolai képzettségű munkanélküliek számára, hogy új erőt nyerjen a kiadóvállalatoknak és könyvkereskedelemnek.”³

De a fasizálódó korban mindez hamar kevésnek bizonyult, és a második zsidótörvény („A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” szóló 1939. évi IV. törvénycikk), amelyet 1938 decemberében terjesztettek elő, 1939. május 5-én lépett hatályba. Ez a nap történetesen éppen Radnóti Miklós harmincadik születésnapja volt.

A második zsidótörvény már gyakorlatilag teljes jogfosztást mondott ki. A kilencedik paragrafus alapján „sajtókamarába, úgyszintén színművészeti és filmművészeti kamarába zsidót tagul csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó tagok száma az illető kamara összes tagjai, ha pedig a kamara szakosztályokra vagy foglalkozási csoportokra tagozódik, az egyes szakosztályok, illetőleg foglalkozási csoportok tagjai számának hat százalékát ne haladja meg.” Ezzel egy időben a munkavégzést kamarai tagsághoz kötötték. A sajtómunkásokra vonatkozó jogfosztást a 10. paragrafus mondta ki: „Akár időszakai, akár nem időszakai lap szerkesztésében állandó munkaviszonyban álló munkatársul zsidókat csak az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottakra megállapított szabályoknak [...] megfelelően lehet alkalmazni. / Zsidó nem lehet időszakai lap felelős szerkesztője, kiadója, főszerkesztője, vagy bármily névvel megjelölt olyan munkatársa, aki a lap szellemi irányát megszabja, vagy a lap szerkesztésében egyébként irányító befolyást gyakorol.” És a 11. paragrafus szerint, hasonlóképp „zsidó nem lehet színház igazgatója, művészeti titkára, dramaturgja vagy bármily névvel megjelölt olyan alkalmazottja, aki a színház szellemi vagy művészeti irányát megszabja, a színház művészi személyzetének alkalmazásában vagy a színház művészeti ügyvitelében egyébként irányító befolyást gyakorol. [...] Színházi előadások üzletszerű rendezésére (tartására) zsidó vagy jogi személy hatósági engedélyt nem kaphat.” Hogy ki szabja meg egy sajtóorgánium vagy egy színház szellemi vagy művészi irányát, természetesen relatív: a törvényhozó döntésétől függ. Ezzel pedig – csak az irodalom szempontjából – zsidó származású hírlapírók ezrei maradtak állás nélkül. Így persze írók és költők is, akik szerkesztőségekben dolgoztak. Ugyanakkor pedig színészek sokaságát tiltották le a színpadokról – akiknek ezután más jövedelemforrást kellett keresniük.

A törvény 26. § azt is kimondta, hogy mindezekkel együtt „vétséget követ el és egy évig terjedhető fogházzal büntetendő”, aki az ellehetetlenítő törvények megszegésével a minimális „lehetőségen” felül zsidó hírlapírót vagy színészt alkalmaz, sőt még azok is, akik nem munkáltatóként segítik a zsidót álláshoz jutni.

▼

3 Corvina, 1939. jan. 15. 5.

A 18. paragrafus pedig a „közfogyasztás céljára szolgáló árut bizományosi vagy más néven létesített szervezet útján” forgalomba hozó vállalatokat korlátozta, hogy azokban hány zsidó lehet, azzal a kiegészítéssel, hogy a kormányzat „állapítja meg azokat az árakat, amelyeket forgalombahozó vállalatok tekintetében az előző bekezdés rendelkezéseit alkalmazni kell”.

Ez a kormányzat által megállapított „áru” pedig lehetett a könyv is.

3

Az új korszak és az új törvények megszülettek egy új írótypust: a kényszerűségből azzá lett író. A korábban is író írók mellett a színészek is írók lettek; a kultúra e szereplőiről általánosságban elmondható, hogy egykönyvesek, nem jártasak „a szakmában”, országosan ismertek, de nem íróként, ezért általában előszót kértek egy valódi írótól – vagy árja magyar szerzőt, legitimációs szándékkal, vagy éppenhogy egy másik sorstársukat, demonstrációs céllal. És mivel nem írtak korábban, nem szépirodalommal, hanem általában non-fiktív művekkel rukkoltak elő, színházi világukhoz, színházi életükhöz kapcsolódva leggyakrabban önéletrajzzal vagy más színházi-öltözői történetekkel.

Salamon Béla 1957-ben idézte fel a *Hej, színművész...* címmel 1939-ben kiadott könyvének keletkezési körülményeit: „Ez a kis könyvem úgy született meg, hogy 1939-ben az akkori »törvény« leparancsolt a színpadról. [...] Régi szakmámhoz (textilkereskedő-segéd voltam) nem térhettem vissza. Így jutottam arra a gondolatra, hogy mint annyi sorstársam abban az időben (néha még valódi írók is) – írók egy könyvet. [...] Két legyet ütöttem egy csapásra: nemcsak megéltem, de a közönséggel való kapcsolataimat is megtartottam.”⁴

A színészek így született köteteiről Gajdó Tamás közölt 2004-ben tanulmányt. Ebben így ír: „Ezeknek az emlékezéseknek a megírását és kiadását magyarázhatnánk és elintézhethetnénk annyival, hogy pénzkeresetből, koldulás helyett írták”, viszont a zsidó származású színházi szereplők szerzők (színészek, rendezők stb.) számára „a könyvek az emberi méltóság megőrzésének utolsó lehetőségét jelentették... Nem alamizsnát kért a művész, hiszen értéket adott cserébe. Ha tetszik, egész életét átnyújtotta.”⁵ És ezek a könyvek megjelenhettek, mert – ahogy ugyancsak Gajdó írja – „a kis példányszámban, amatőr kiadásban, viszonylag szűk körben terjesztett könyv, úgy tűnik, a hatalom logikája szerint még ekkor is magánügynek számított. Hogy ki mit ír és ki mit olvas a sorok között, nem tarto-

4 Salamon Béla: *Hej, színművész...*, Bp., 1957. Kossuth. 3

5 Gajdó Tamás: *(Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között*. Jelenkor, 2004. jún. 538–544.

zott a cenzúrára. Pedig az emlékiratnak ugyanaz volt a szerepe, mint a nyilvános szereplésnek. Mindkét esemény a művészet autonómiáját deklarálta.”⁶

A korábban hírlapok vagy más lapok szerkesztőségeiben dolgozó írók-költők helyzete hasonló volt. A különbség mindössze annyi, hogy ők már jártasak voltak az irodalmi alkotó folyamatban, s nekik nem néző-, hanem olvasóközönségük volt.

Az így kiadott könyveket persze el is kellett adni. Aki az előjegyzési ívvel történő módszert választotta, annyiban volt könnyebb helyzetben, hogy az előjegyzésekkel előre megteremtődött a könyv a vevőköre: nem kellett utánuk járni, viszont a könyvből származó bevétel is mérsékeltebb volt. Ezzel szemben azokban az esetekben, ahol volt egy kis „tőkéje” a könyvet kiadó színésznek-írónak, a bevétel is nagyobb volt (hiszen a nyomdaköltségeket leszámítva nála maradt a pénz), viszont nem voltak vevői. Márpedig állami könyvesboltban nem árusíthatták ezeket, más módszert kellett tehát találni rá. És ekkor született meg a direkt marketing egy speciális válfaja: a saját könyvével házaló író, aki vagy személyesen, vagy postán, de mindenképp közvetlenül juttatja el áruját a potenciális célközönséghez, annak egy-egy konkrét, nevesített személyéhez.

4

De milyen jellemzőkkel bírnak ezek a könyvek, milyen speciális könyves jegyekkel, amelyek miatt a vevő úgy fogja érezni, hogy neki *kell* az az adott könyv, sőt éppen az a könyvpéldány?

Ezeket az eladni kívánt „árukat” mindenképpen egyedivé, illetve annak látzóvá kellett tenni, becsesebbé tenni, különben – a szerző sorsán kívül – nem hozták olyan pluszértéket, amely megkülönböztette azokat más, átlagos, a rendes kereskedelemben, a boltokban kapható könyvektől. A vevőt meg kell győzni arról, hogy meg akarja venni az adott könyvet, ezért mindig valami különlegest, az átlagostól legalább kivitelezésében eltérőt kínálnak neki.

Az adásvétel létrejöhet személyes úton – az első időkben ez volt a gyakoribb példa –, vagy ennek kikerülésével, postai úton. Ez leginkább az eladó habitusától függött: akart-e, tudott-e személyesen találkozni a remélt vevőjével. A személyes megkeresésnél a szerző jelenlétének személyes varázsa, imázsa, s a szerző nemétől függően: sármja, szépsége, illata, bája is hatott, ellentétben a levéllel, ami személytelenebb kommunikációs forma: ott a mondanivaló és a stílus dominál.

Ezért a szerzők szinte minden ilyen kötetet – és minden könyvpéldányt! – kézjeggyel láttak el, személyessé tették, szakralizálták. (De, mint a fellelt doku-

▼
6 Uo.

mentumok tanúsítják, ezt is lehetett egy kicsit gazdaságosabbá tenni, pl. névbélyegzővel.) A személyesen átadott könyveket ezért általában dedikálták, hiszen a személyes kontaktus révén azonnal lehetett tudni, hogy a vevőjelölt kéri-e a könyvet vagy sem: ha pedig kérte, „illett” dedikálni. A levélben küldött köteteket ezzel szemben viszont csak aláírták – vagy pusztán névbeírással, vagy általános „sablonzöveggel” –, hiszen ezekbe névre szóló dedikációt (elvileg) nem lehetett írni, mert nem lehetett előre tudni, kéri-e a vevőjelölt, vagy pedig visszaküldi; és az egy bizonyos névre szóló dedikált példányt már nem lehetett eladni másnak, ráfizetés lett volna, amit ezek a kényszer-szerzők nem engedhettek meg maguknak. De persze erre is volt ellenpélda.

Így születtek meg a címzett neve nélküli dedikációk, ajánlások, aláírt kötetek. Ezeket gyakran már a nyomdában, vagy később az otthonában aláírta a szerző. Megvolt azonban a lehetősége arra, hogy később egyes példányokat akár személyessé, személyesebbé tegyen: számos példát ismerünk, Keleti Arthurtól Radnótin keresztül József Attiláig, hogy egy könyvészeti értelemben *aláírt* kötetből később *dedikált* kötetet csinált a szerző: utólag melléírt egy névre szóló dedikációt, vagy éppen kombinálta az új sorokat az eredeti aláírással. A jelen dolgozatban tárgyalt szerzők közül is többen éltek ezzel.

Gyakori jelenség volt az úgynevezett „számozott és aláírt” kötet. Ez duplán *bibliofilnek* számít, pedig ha belegondolunk: amikor egy kötetnek minden példánya számozott, az épp olyan, mintha egy sem lenne az. Viszont tény, hogy az is egyediség látszatát kelti. (A számozásnak akkor van valódi jelentősége, amikor egy könyv összes példányainak csak egy kis hányada számozott – ebben az esetben a valóban elkülöníti ezeket a példányokat a nagy többségtől.)

6

Az úgynevezett házaló terjesztő legismertebb példája, aki egyben a módszert is feltalálta, Salamon Béla volt. Ő cégjegyzék alapján dolgozott, a cégezetőket, igazgatókat kereste fel, és a már idézett *Hej, színművész* című kötetének sok-sok példányát adta el így. A könyv 1939-ben jelent meg, és 1943-ra már négy kiadást is megért – és a legtöbb fennmaradt példánya névre szóló dedikációkkal szerepel árveréseken.

És bár ez a módszer biztonságosnak tűnik, hiszen amit egyszer dedikált és megvettek tőle, az rögtön célba is ért, az üzlet megvalósult, de ismerünk esetet, amikor még ez a módszer is megkérdőjeleződött. Saját gyűjteményemben van egy darab, melyet Salamon Béla kétszer (!) dedikált.

Az első, címlapra írt dedikáció ez:

Kaufmann Richárd / úrnak / szeretettel / és igaz barátsággal / Salamon Béla / 1942 XII/29.

Azonban valami nem várt dolog történt: talán Kaufman úr meggondolta magát, és mégsem kérte könyvet, vagy valami más, de Salamon áthúzta a dedikációt, és mert nem engedhette meg magának a veszteséges üzletet, és már másnap *át dedikálta* a könyvet, ugyanazt a példányt. A címlap versójára tehát egy másik névre szóló dedikációt írt:

Glaser Dezső / úrnak / igaz barátsággal / Salamon Béla / 1942 / XII/30

Ez meglehetősen szokatlan, viszont valóban nem pazarló módszer.

Szintén az ismert házalók közé tartozott Fenyő László. Egyik levelének tanúsága szerint elvitt egy „barátjának” egy könyvet, de barátját nem találta otthon. A könyvet ezért később elküldte postán, s a kísérőlevélben írta:

Az itt mellékelt könyv kapcsán ne csinálj gondot magadnak – ha egyszer – bármikor – lesz fölösleges öt pengőd, küldd el.

Az otthagyt könyvet pedig dedikálta is persze, vélhetően nemcsak a barátság, de a biztonság kedvéért is. Komlós Aladár jellemezte őt úgy később, hogy Fenyő „a felülfizetéseket valóságos hadisarcként vetette ki ismerőseire, nem rimánkodva és megalázkodva, hanem zord göggel és méltósággal. Úgy érezte, jussa a költőnek, hogy a társadalom eltartsa.”⁷

5

A másik módszer az alternatív könyvterjesztésre az, amikor a szerző levélben küldte el áruját.

A levelekből visszakövetkeztethető általános gyakorlat szerint a szerzők kérés és egyeztetés nélkül küldték meg a vevőjelöltnek a könyvet, mellékeltek hozzá egy kísérőlevelet, amelyben megmagyarázták a kéretlen küldeményt és megvételre kínálták azt, és úgyszintén mellékeltek egy pénzbefizetési utalványt, ahol a könyv megállapított vételárát meg lehetett a szerzőnek küldeni. Az ilyen levelek záradéka azt volt, ha a címzett mégsem kéri a könyvet, küldje azt vissza.

Ezek a kísérőlevelek nagyon ritkán kézzel írottak, mert ez az előállítási módszer nem volt gazdaságos, sok időt vitt el. De volt rá példa, így kínálta áruját pl. Balla Sándor (nem keverendő össze szegedi művkollos névrokonával), aki azonban idővel megtanulta a módszert, sőt, tovább is fejlesztette azt: a küldött

⁷ Komlós Aladár: *Fenyő László*. In: *Uő: Kritikus számadás*. Bp., 1977. 145–159.

könyv mellé rögtön mellékelte egy mutatványt a következőből, hogy a vásárlással egy időben rögtön meg lehessen rendelni azt is, előre. Viszont mindkét módszere atipikus példa.

A bevett gyakorlat szerint a leveleknek volt egy általános típusa, általános jellemzőkkel, melyek leírhatók.

A tipikus kísérőlevelet legtöbbször indigóval gépeltek vagy nyomtatottak, úgy érte meg. A sokszorosított levél általában autográf aláírással zárul (néha azonban ez is sokszorosított, nyomtatott vagy bélyegzős), és alázatos szavakkal, gyakran a történelmi szituációra utalva, az érzelmekre – elsősorban a segítőkészségre, valójában pedig a lelkiismeretre – ható szöveg kíséretében mellékelnek egy könyvet, valamint egy csekket.

Ezt a levelezős módszert kétségtelenül Várnai Zseni fejlesztette tökéletesre. Neki fényképes-fejléces levélpapírja is volt e célra – s ez nem csak formáság volt: a vizualitás erősen hat a lelkiismeretre, lévén az önhibáján kívül rossz helyzetbe került szerző látható is, sőt, neki külön sokszorosított levele volt arra is, amelyben a könyv árának elmaradt befizetését reklamáta. Várnai Zseni egyébként a kutatás jelenlegi állása szerint egyedülként alkalmazott levélben árukapcsolást: amikor egy régebbi könyvét is megküldte az újjal együtt.

De nemcsak színészeket és újságírókat, hanem tudósokat is rákényszerített a politika az idegenektől való segítségkérésre, sőt, teljesen egyedi példaként volt olyan is, amikor az üldözött zongoraművész a hanglemezeit árulta hasonló módszerrel. Szintén egyedi példa Zsolt Béláé, és egyben talán az egyik legszomorúbb is: az erről tanúskodó levelet ugyanis – „távollévő férje helyett” – Zsolt Béláné írta: a távollét természetesen munkaszolgálatot jelentett. „Engedje meg, hogy »Tanulságok és Reménységek« című, férjem saját kiadásában megjelent könyvét, postán egyidejűleg átnyujtsam. / Szeretném remélni, hogy férjemnek ez a legutóbbi írása érdeklí és a könyvet szívesen fogadja.”, írta, s a lap alján diszkrétén bújt meg, hogy „a könyv ára P 10.–” Ez a könyv természetesen nem tartalmaz szerzői kézjegyet, sem aláírást, sem dedikációt.

Szép Ernő pedig az inflációhoz is igazította alázatos sorait: bár mindig egy citrom árában határozta meg *Zümzüm* című kis könyve árát, de míg 1942-ben még csak öt pengőt kellett fizetni érte, 1943-ban már hatot. Sőt, volt, hogy később tíz pengőt is elkért.

Az első levél szerint:

Ennek a kis könyvnek magam vagyok a kiadója. Papírnak, nyomdának mai drágaságára való tekintettel a könyvecske bolti árát öt pengőben kellett megszabni.

Tegnap újságolta egy úri barátom, hogy öt pengőt adott egy citromért.

Ha sehogy se kívánná a könyvecskét, szépen kérjük, méltóztassék [...] a visszaküldeni és megbocsájtani, azaz elfelejteni, hogy Önnek ezt az alkalmatlanságot szereztünk.

A másodikban pedig ez áll:

Papírnak, nyomdának mai drágaságára való tekintettel a könyvecske bolti árát hat pengőben kellett megszabni. Jólesnék, ha munkám megnyerné a rokonszenvét, és az árát a mellékelt csekklepon elküldeni szíveskedjék.

És harmadikban viszont már ez:

Jóleső érzéssel szívből köszönöm, hogy a közelmúltban megküldött „Zümzüm” című könyvemet szeretettel fogadta. / Kérem, hogy annak 10.– pengős ellenértékét átutalni szíveskedjék.

A három különböző árra azonban nemcsak az infláció a magyarázat. Ugyanakkor, még ha talán elsőre nem látszik, hiszen a kötetek külsője nagyon hasonló, s az 1942-ben öt pengőért, és az 1943-ban hat pengőért küldött egyaránt első kiadás-ként hirdeti magát, a két változat mégis eltér egymástól, tartalomban és terjedelemben is.⁸ A tízpengős pedig bibliofil változat, kemény kötésben, melyhez külön kis kártya is járt, sokszorosított kézirat-hasonmással (mely a mostani aukciókon gyakran egyedi autográfként fut), és ha kellett, Szép Ernő is emlékeztette a címzettet az elmaradt fizetésre – de persze ezt is nagyon alázatosan:

Méltóztassék megengedni, hogy a régebben nb. címére el-küldött „ZÜMZÜM” c. könyvemre szíves figyelmét felhívjam. – Jól esnék, ha munkám megnyerte volna rokonszenvét és az árát átutalni kegyeskednék. / Tisztelő szolgálja: Szép Ernő

7

Még két vonatkozásról kell szólni. Az egyik színpadról kitiltott színészből lett szerző, Pártos Erzsébet írta egyik hasonló levelében:

Tudom, sokan vagyunk ilyen „könyvesek”, de én sem tehetek mást, mint azt, hogy hozzájuk csatlakozom. Sokkal jobb, méltóbb és szebb lenne színházat játszani, de azt sajnos nem lehet s mert az ember ragaszkodik ehhez a bizonytalan kis életéhez, most ez a könyv a támaszom, megélhetésem. / Azt is tudom kollégáimtól, hogy a személyes elintézés jobb, eredményesebb, de arra képtelen vagyok.

Majd a sokszorosított formalevél aljára kézzel egy kiegészítést írt, melyben – immár külön a címzettet megszólítva – arról szól, hogy:

csak azért zavarom könyvemmel, mert tudom kollégáimtól milyen baráti megértéssel fogad bennünket és így remélem, engem is szívesen lát.

⁸ Erről bővebben lásd: Bíró-Balogh Tamás: „Szíves figyelmébe ajánlom ezt a könyvecskét” Szép Ernő levele az ismeretlen vevőhöz. In: Uő: *Tölvonások*. Szeged, 2009. Tiszatáj, 105–112.

És a levél jobba alsó sarkában a könyv árát kijavította 5 pengőről 6-ra.

Ez a valóban szívhez szóló vallomás azonban a színészno szomorú helyzete mellett másról is tanúskodik: a korabeli szerzői könyvterjesztés egyik módszeréről. Arról, hogy a kényszerből lett „könyvesek” egymásnak adják a címeiket, hová érdemes küldeni könyvet, hol vannak a segítőkész emberek. Vagy, más megközelítésből, a „balekok”. Mert a levelezős megoldás kontraproduktív is lehet – és erre is van adat.

Edelsheim-Gyulai Ella egy 1942-es cikkében részletesen leírja a könyvterjesztésnek fent ismertetett módját: „A dolog mintegy két esztendővel ezelőtt kezdődött”, azaz 1940-ben, amikor „egy reggel a postás többek között egy nagyobb-szabású borítékot kézbesített, amelyben, a küldemény súlya szerint ítélve, valami könyvféle lehetett. Valóban az volt: verskötet. A szerző, aki könyvét címekre elküldte, kísérő levelet, sőt postatakarékpénztári csekklapot is mellékelte könyvéhez. A kísérőlevél közismert jó szívemre és irodalombaráti mivoltomra hivatkozva arra kért, hogy tartsam meg a verseket, a csekklapot viszont töltsen ki. A könyvterjesztésnek ezt a módját eddig még nem ismertem”, és „arra még nem volt esetem, hogy ismeretlen szerző, akinek nem volt hozzám semmi személyes kapcsolata, ilyen közvetlenül kínálta volna fel könyvét.” És a cikkíró, „vállalva a könyv megvételével járó külön fáradságot – a csekk kitöltése, postára vitele, várakozás a felvétel előtt, stb.”, elküldte a feladónak a könyvért kért összeget. És ezután azt hitte, „ezzel az ügy végképp lezárult”.

Azonban másképp alakult. Mint írja: „azóta egyre hatalmasabb áradatban zuhognak be hozzám a könyvek”, és „utólag az a gyanúm támadt, hogy az első szerző [...], miután megállapította, hogy a kísérlet sikerült, címemet sürgősen továbbadta barátainak és sorstársainak. Azóta ugyanis egyre nagyobb arányokban kapom a könyvkereskedői forgalomban nem szereplő könyveket. [...] Akadnak köztük regények, novelláskötetek, versgyűjtemények, önéletrajzok, történelmi tanulmányok, szerény füzetecskék és díszalbumok”, azonban ezek közül „alig egy pár érdemli meg a könyv elnevezést. Legnagyobb részük olyan alkalmi munka, amely egy új konjunkcióra kihasználására törekszik.” Írja, hogy eleinte nehéz volt nemet mondani, mert lelkiismeret-furdalása volt. „De közben oly tűrhetetlenül elsokasodtak ezek az alkalmi kiadványok, hogy elintézésükre külön titkárságot kellett volna létesíteni. A kísérő leveleknek ugyanis van egy alternatív záradéka: amennyiben nem tartanám meg a könyvet, szíveskedjem azt a szerző címére visszajuttatni. Szóval vásároljak papírost, spárgát, címezsem meg, bélyegezzem fel, adjam postára, mert ha nem tenném, a szerző úgy tekinti, mintha könyvét megtartottam volna. A kényszernek ezt a formáját épp úgy nem szeretem, mint azt a másik módszert, hogy a szerző rögtön dedikálva küldi el a könyvét [...], ezek keltették bennem a legnagyobb ellenérzést.”

Cikke végén mégis javaslatot tesz arra, „hogyan lehetne véget vetni ennek az áldatlan ostromnak, amely nyilván nemcsak ellenem, hanem sokadmagam ellen

folyik”: „magánúton hozzám juttatott könyveket nem vásárolok, nem őrzök meg és nem küldöm vissza azokat. Ellenben, ha valakinek könyvkereskedői forgalmon kívül könyve jelenik meg és vásárlói közé akar sorozni, hívja fel a figyelmemet egyszerűen levelezőlapon és én majd válaszolok és döntök, hogy megveszem-e vagy sem a felajánlott művet.”⁹

A valóban „tehetséges és finomtollú mágnásasszony”¹⁰ hírében álló grófnő sorai egy rendszerhibáról tudósítanak: a zsidó szerzők kényszer szülte megoldását többen átvették – dilettánsok, megélhetési írók stb. –, s mivel „ezek a nem jegyzett papírok a könyvkereskedői forgalom megkerülésével közvetlenül jutnak a terjesztőtől a fogyasztóhoz”, talán még szélhámosok is. És mert „vannak emberek, akik a nyomtatott betű tiszteletében nőttek fel és vannak gyengébbek, akik nem tudnak ellenállni a kérésnek”, s „ezekre támaszkodik ez az irodalom” – mindez visszahatott azon zsidó szerzők könyvterjesztésére is, akiknek a könyveladás valóban egzisztenciális kérdés volt.

A „levelező” könyvterjesztő szerzőktől azonban legfeljebb nem vettek könyvet; egy házalót azonban komoly atrocitás ért. Az 1944. március 19-i német megszállás után még súlyosabbá vált a helyzet. A kis nyomdáknak, kis példányszámokban készült és a hivatalos, azaz engedélyezett könyvadás megkerülésével árult/küldött szerzői kiadású kötetek terjesztése, amikor a „nyomtatványokat” csak a kiválasztott olvasókhoz juttatják el (s ez eszünkbe juttathatja a későbbi szamizdat-irodalmat) a rendszer megkerülésével zajló tiltott cselekvésnek minősült, amit a diktatórikus rendszer meg is büntetett.

Ennek egyik ismert este az, amikor 1944 nyarán Hirsch Zoltán, ismertebb nevén Zoli, a „cirkuszi törpebohóc”, vagy ahogy az antiszemita sajtóban írták: „liliputi gnóm”, „amikor kijött a sárgacsillag viselésére vonatkozó rendelkezés, [...] a rendeletben előírtnál kisebb csillagot varrt fel kabátjára s azt is egy óriási aktatáskával eltakarta. Ezenfelül egy azóta már internált zsidó újságíróval megíratta romantikusan színezve élettörténetét és a könyvet ő maga árulta. Igen jól keresett vele, mindaddig, amíg a rendőrség le nem leplezte üzelmait. Zoli bohócot előállították a rendőrségre, ahol megállapították, hogy nem tartja be az előírt szabályokat és engedély nélkül könyvadásal foglalkozik. A toloncházba vitték és internálták.”¹¹

Ami pedig ezután történt, közismert: 1944-ben előbb csak a zsidó szerzők könyveit semmisítették meg – Kolozsváry-Borcsa Mihály irányításával és vezetésével –, később a szerzőket magukat is.

9 Edelsheim-Gyulai Ella: *Az irodalom exotái*. Pesti Hírlap, 1942. júl. 30. 6.

10 (h. f.): *Gróf Edelsheim-Gyulai Lipótmét rendes tagjakká hívták meg a rendőri rovatvezetők*. Újság, 1943. jan. 10. 2.

11 *Internálták Zoli bohócot*. Esti Újság, 1944. jún. 1. 7.

Kollár János Miklós

Ahogy a lencse látta: két Wajda-film a Morális nyugtalanság és a Szolidaritás mozgalom idejéből

Szeretném ezt a szerény írást kedves tanáromnak, a nemrégiben elhunyt Kiss Gy. Csabának ajánlani, aki annyi mindent tanított nekem Közép-Európa és a lengyelek történetéről.

„Bizonyos értelemben tipikus kelet-európainak tekinthetem magamat. Azt hiszem, igaz, hogy e típus differentia specificája, a forma – a külső és belső forma – hiányára vezethető vissza. Erényei: szellemi mohóság, szenvedélyes vitakészség, érzék az irónia iránt, érzelmi frissesség, térbeli, azaz geográfiai gondolkodás; mindez alapvető hibájából fakad: mindvégig kamaszosan éretlen marad, a belső káosz hirtelen daqálya vagy apálya irányítja.”¹

(Czesław Miłosz)

Azt, amit a lengyel filmiskola,² kitörvén a sematizmus börtönéből fáradtságos munkával véghezvitt az 1950-es években, a lengyel történelmi film képtelen volt folytatni. A filmvásznon csak a nagyszabású díszletek és a jól megtervezett kosztümök látszódtak, a történelem viharaiiban sodródó emberek sorsa azonban

▼

¹ Czesław Miłosz: *Szülőházam, Európa*. Pozsony – Budapest, 1993, Kalligram – Vigilia. 32–33.

² 1954-ben Aleksander Jackiewicz filmkritikus a következőképpen fogalmazta meg elvárásait a jövő lengyel filmjével kapcsolatban: „Szeretném, ha filmünk felkészülne arra, hogy környező életünkkel, korunkkal, történelmünkkel társadalmilag, erkölcsileg számot vessen, hogy létrejöjjön a nagy művészi hagyományainkhoz méltó lengyel filmiskola”. A lengyel filmiskola indulását egyesek Wajda 1955-ben készült *A mi nemzedékünk (Pokolenie)* című vizsgafilmjéhez kötik, más filmtörténészek azonban szívesebben látják az irányzat nyitányát az egy évvel később, 1956-ban forgatott *Csatornában (Kanal)*, mely a nemzetközi filmes térben is meghonosította a filmiskola fogalmát. Ugyancsak ide tartozik még Wajda 1958-ban forgatott *Hamu és gyémánt (Popiół i diament)* című alkotása. Kovács István: *Az ő nemzedékük. A „lengyel filmiskola”*. *Filmvilág*, 1986. 9. sz. 22–33. Ezen úgynevezett romantikus-drámai áramlat mellett, a filmiskolának van egy lélektani, egzisztencialista-rationális irányzata is. Előbbihez sorolható Andrzej Munk *Eroica (Eroica; Symfonia bohatera w dwóch częściach)*, 1958) című alkotása, utóbbihoz pedig Jerzy Kawalerowicz nagyhatású munkája, a *Mater Johanna (Matka Joanna od Aniolów)*, 1961). Kovács István: *Film – költészet – történelem. A 20. század lengyel filmjei és rendezői személyes közelépekben*. Budapest, 2023, Magyar Napló.

nem került a képkockák közé: maradt a *tartalom nélküli forma*.³ A lengyel film 1975-ös, harmincadik évfordulójára országsszerte nagyszabású megemlékezéseket szerveztek, melyek a giereki időszak utolsó nagy ünnepei voltak. A következő évben a történelemmel együtt a filmgyártás is robbanni készült. Leszámolás a nagy nemzeti mítoszokkal azon az áron is, ha szembe kell kerülni a társadalmi elvárásokkal. Ez a szemléletváltás Andrzej Wajda⁴ filmjein lesz igazán markánsan megfigyelhető.⁵ Lengyelországban a hetvenes évek második felében bontott zászlót a *Morális nyugtalanság*⁶ mozija, mely többé nem volt hajlandó semmiféle kompromisszumra: az irányzat filmjei kizárólag annak a kendőzetlen igazságnak a bemutatására törekedtek, melyet a lencse látott. A lengyel szakirodalom előszeretettel hivatkozik így a hetvenes évek végétől zászlót bontó irányzatra, ismert még azonban az „erkölcsi nézetkülönbség” és „erkölcsi elégedetlenség” terminus is. Mariola Jankun-Dopartowa lengyel filmtörténész mindeközben „a bizalmatlanság filmművészete” (*kino nieufności*) megnevezést használja.⁷

A *Morális nyugtalanság* filmjei elsősorban olyan társadalmi, szociális, mindennapos problémák feltárásában voltak érdekeltek, melyekről a sikert szalagon gyártó állami propaganda mélyen hallgatott. A cél egy szilárd, hivatkozható értékrend megteremtése volt, amire a morálisan kiüresedett lengyel társadalomnak égető szüksége volt. Bolesław Michałek filmesztéta három pontban foglalta össze az irányzat sajátosságait. Az elkészült munkák (1) *szerzői filmek* voltak, amelyekben az alkotók önnön maguk mesélték el saját történeteiket. Az irányzat képviselői (2) elszakadva az akkortájt divatos, múltba tekintő filmes kánontól, egységesen *jelen felé fordultak*, miközben (3) filmjeik világképe *egy jól körülhatárolható erkölcsi*

3 A giereki időszak kedvelt alkotásai a történelmi, illetve háborús filmek voltak. Ezek a régmúltat megelevenítő, kosztümös vagy a második világháború nagy lengyel diadalait bemutató filmek egyaránt erősítették a nemzeti mítoszokat és sztereotípiákat. A kultúrpolitika számára előnyösnek bizonyultak, hiszen azon felül, hogy rendkívül népszerűek voltak, témájukból adódóan nem kellett attól tartani, hogy kritikát fogalmaznának meg a lengyel társadalmat súlytó politikai igazságtalanságok, szociális vagy társadalmi problémák miatt. A korszak egyik legnépszerűbb filmje a Jerzy Hoffman rendezte *Özönvíz* volt (*Potop*, 1974), mely 109 millió zlotys költségvetésével igazi közép-európai szuperprodukciónak számított. Az egyik legsúlyosabb ellentmondásokkal tüzdelte tv-filmsorozat a Konrad Nalecki által rendezett *Négy páncélos mega kutya* (*Cztery pancerni i pies*, 1966–1970) című „széria” volt, mely fennen hirdette az örök lengyel-szovjet fegyverbarátságot. Hol volt már a Molotov-Ribbentrop paktum vagy Katyn? Mindezen alkotások közül kiemelkedett Wajda 1973-as *Menyegzője* (*Wesele*), mely megalkuvás nélkül igyekezett ábrázolni a Stanislaw Wyspiański által erősen kritizált hamis lengyel mítoszokat.

Stanislaw Wyspiański (1869–1907): krakkói festő, grafikus, költő, drámaíró. Jan Matejko tanítványa, ízig-veéig színházi ember. Életművének egyik legfontosabb darabja, az 1901. március 16-án bemutatott *Menyegző* új korszakot nyitott a lengyel színjátszás történetében. A dráma, mely a mai napig kötelező olvasmány Lengyelországban, jelentősen befolyásolta a múlttal való szembenézés módját. Holott a *Menyegző* keserű satíra. Wyspiański a lengyel társadalmat fogva tartó mítoszokkal egyszer és mindenkorra kívánt leszámolni. A mű elemzésével kapcsolatban lásd Spiró György: *A kelet-közép-európai dráma. A feltüligadosadtól Wyspiański szintéziséig*. Budapest, 1986, Magvető.

4 Andrzej Wajda (1926–2016): az egyik leghíresebb lengyel filmrendező, a lengyel filmiskola úttörője. A szocialista időszak alatt, mindvégig a magyar filmszerető közvélemény legkedveltebb lengyel rendezője maradt. Hosszú ideig tervben volt egy Jancsó-Wajda közös produkció Bem Józsefről, melyből végül semmi sem valósult meg. Mitrovits Miklós: *A szocializmus csapdájában. Politika, gazdaság, kultúra és sport a magyar–lengyel kapcsolatokban (1945–1990)*. Budapest, 2023, MTA BTK, TTI. 298–303.

5 Bren, Frank: *World Cinema I: Poland*. Flick Books, 1989, Trowbridge. 133.

6 *Lengyelül kino moralnego niepokoju*.

7 Pörös Géza: *Krzysztof Zanussi világa. Utazások, találkozások, megvilágosodások*. Budapest, 2016, Kossuth. 122–123.

renden alapult. Ahogy Michalek találóan megfogalmazta: „a viszonylagossággal az örök értékek utáni vágyakozást helyezték szembe”.⁸

A következőkben bemutatásra kerülő két film egyike a *Morális nyugtalanság* mozijának nyitó darabja, miközben a másik a Szolidaritás (*Solidarność*) elvitathatatlan politikai és kulturális győzelemének első számú dokumentálója.⁹ Az elemzések, melyek elsősorban személyes meglátásaimat tükrözik, egyfelől arra próbálnak meg rávilágítani, hogy a hetvenes évek második felétől meginduló kulturális erjedés, illetve történelmi események (egyszóval a Szolidaritás mozgalom), milyen hatást gyakoroltak a lengyel filmművészetre. Mindeközben arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy az elemzett filmek jelentéstartalmukkal, üzenetükkel, erkölcsi mondanivalójukkal hogyan segítették kialakítani azt a mozgalmat, amely a csúcán több millió embernek nyújtott menedéket, és a későbbiekben szétverhetetlen akadályt jelentett a kommunista hatalomnak.

„Ők építik a boldogságunkat”

„A márványember bemutatta, hogy az ötvenes években milyen naivak, rászédhetőek, megalázhatóak, megtörhetőek voltak az emberek, a munkások... A film jelen idejű eseményei akkor játszódnak, amikor már nem lehetett »hagyományosan« rájuk ijeszteni. Az 1970-es tengerparti sortűzet követő évek ilyen jellegű igyekezetei nem jártak eredménnyel. A társadalom az addigi eseményekből okult: megokosodott rétegei egymásra találtak, mint ezt A márványember utolsó képsora is jelzi.”¹⁰

(Andrzej Wajda)

A *márványember* forgatása az ötvenes évek óta váratott magára, ugyanis az akkori politikai légkör kizárttá tette a film témájának központi elfogadtatását. A forgatókönyv az élmunkásmozgalmat helyezte súlyos kritika alá, mely a sztálinista munkáskép ideológia egyik sarokköve volt. Aleksander Scibor-Rylski¹¹ szkriptje ennek következtében majd 15 évig fiókban hevert, miközben a rendező és az író

▼

8 Bolesław Michalek: Az erkölcsi nyugtalanság filmművészete. *Filmvilág*, 1980. 4. sz.

9 A *Morális nyugtalanság* mozija nem volt előzmény nélküli. A hetvenes évek második felében lezajló filmes folyamatok nem is értelmezhetőek az évtized elején készült dokumentumfilmek nélkül. A műfaj egyik kiemelkedő képviselője Krzysztof Kieślowski volt, aki nagyjátékfilmjei előtt húsz dokumentumfilmet készített. Kieślowski rendkívüli érzékenységgel tudott viszonyulni embertársai iránt, mely kiegészült a pontos megfigyelés képességével. Ödzkodott a történelmi romantikától, célja a lengyel társadalom mindennapjainak bemutatása volt. Kiemelkedően fontos alkotása a *Munkások 71'* (*Robotnicy 71'*, 1972), melyet először újravágattak, majd végleg bedobozoltak. Bori Erzsébet: Nagyok a kispályán. *Filmvilág*, 1997. 6. sz. 28–29. Kieślowski azt szeretne volna bemutatni, hogyan gondolkoznak a munkások egy évvel a tengerellelkei vérengzések után. A film alcíme egyértelműen üzent a politikának: „Ha rólunk, ne nélkülünk” („Nic o nas bez nas”). Lásd Kieślowski önéletrajzának Krzysztof Kieślowski: *Krzysztof Kieślowski*. Budapest, 1996. Osiris. 59.

10 Kovács István: *Robogás a nyárba. Írások a lengyel filmművészetről*. Budapest, 1998. Rejtjel. 55.

11 Aleksander Scibor-Rylski: (1928–1983) Forgatókönyvíró. 1951 és 1981 között több mint 25 forgatókönyvet készített, közöttük A márványemberét és a Vásemberét.

többször átdolgozták a kéziratot. Gomulka leváltása azonban új politikai helyzetet teremtett, és végül 1974-ben megadták Wajda számára a lehetőséget, hogy elkészíthesse évek óta tervezett moziját.¹²

A film az ötvenes évek egyik kiemelkedő sztahanovistájáról Mateusz Birkut (Jerzy Radziwiłowicz¹³) fiktív alakjáról szól. A Krakko melletti kis faluból származó fiatal munkás szorgalmával és rendkívüli teherbíró képességével a kommunista munkás-paraszt ideológia „sztárja”, sztahanovista élmunkása lesz. Alakja azonban egyes pillanatokban már-már bosszantóan egyszerű, hangsúlyozandó karakterének könnyűszerű befolyásolhatóságát. Amikor azzal szembesítik, hogy semmihez sem ért, felháborodva jelenti ki, hogy a paraszti munkához mégiscsak. (Ez a jelenet Radziwiłowicz egyik forgatás előtti próbafelvétele volt, mely olyannyira elnyerte Wajda tetszését, hogy a filmbe is bekerült.¹⁴) Miután egyedülálló módon egy műszak alatt 30 ezer téglát képes lerakni csapatával, Lengyelország-szerte rendkívüli hírnévre tesz szert. A film alapkonfliktusa egy építési bemutató során bontakozik ki, amikor barátja Witek – aki kesztyűje miatt nem érezhetett semmit – egy forró téglát ad Birkutnak, megégetve ezzel kezeit.

Az ötvenes évek, a munkásversenyek, tömeggyűlések és Nowa Huta¹⁵ (Új kohó) építése archív filmhíradó-, és filmrészleteken elevenedik meg (Wajda a későbbiekben is élt ilyen dokumentarista, archív, esetekben „álarchív” jelenetek filmjeibe csempészésével). Ezen jelenetek is erősítik a megkésetttség hangulatát: ez a film már régóta várakozik a megvalósulásra, archív jelenetei akár valóságosak is lehettek volna, ha a forgatások annak idején elkezdődhetnek. Az eredeti felvételek közé Birkut alakját Wajda mesterségesen kreált, áldokumentarista snittekkel csempészi be. A vágások sokszor alig észrevétlenül váltakoznak a valós archív, illetve az „álarchív” felvételek között. A film cselekménye ezáltal párhuzamosan játszódik egyaránt az ötvenes években és a film jelenében, a hetvenes években. A múltbéli események a történetet megélt szereplők visszaemlékezéseiben elevenednek meg. A tér és idő közötti kapocs a Krystyna Janda¹⁶ által alakított Agnieszka,

▼

12 Andrzej Wajda: *A film és más hívságok*. Budapest, 2002, Osiris, 160.

13 Jerzy Radziwiłowicz: (1950–) Filmszínész. Wajda a főiskolán fedezi fel, első filmje *A Márványember*, majd a *Vasemberben* is főszerepet kap, mint Mateusz Birkut fia.

14 Wajda: i. m. 162.

15 Nowa Huta egy 1949-ben alapított krakkói városrész, melyet az acélkohó munkásai számára építettek a háború utáni első lengyel hároméves terv részeként. Ma már több mint kétszázezren lakják. A városrész a mai napig sajátos, önálló identitással rendelkezik. Az eklektizáló, erősen archaizáló, birodalmi stílusú „sztálinbarokk” negyed történetét Kinga Pozniak dolgozta fel könyvében. Lásd Kinga Pozniak: *Nowa Huta: Generations of Change in a Model Socialist Town*. (*Russian and East European Studies*, 233.). Pittsburgh, 2014. University of Pittsburgh Press. A filmes erjedéssel párhuzamosan zajló irodalmi olvadás egyik fontos verse Adam Wazyk *Wers felnóiteknek (Poemat dla doroslych, 1955)* című alkotása, mely a propaganda által a modernizáció félegyarátnak tartott Nowa Huta valós problémáira (kétes erkölcsű lakók, tragikus lakhatási- és munkakörülmények) hívta fel a figyelmet. Az emigráns *Látóhatár* Horváth Béla fordításában közölte. Lásd Horváth Béla: Dokumentum. Egy kétségbeesett költő. *Látóhatár*, 1955. 6. sz. 24.

16 Krystyna Janda: (1952–) Filmszínésznő. A *Morális nyugtalanság* Wajda által rendezett filmjeinek gyakori szereplője (*A márványember*, *Vasember*, *Érzéstelenítés nélkül* – *Bez znieczulenia*, 1979). Emlékezetes alakítást nyújtott a *Kihallgatás* (*Przesluchanie*, 1982) című Bugajski-filmben. Utóbbi alkotást 1982-ben betiltották, és csak 1989-ben kerülhetett a mozikba.

a fiatal, ugyanakkor korát meghazudtolóan energikus és bátor diáklány, aki vizsgafilmet készít az egykori sztahanovista különleges történetéből (kutatása során meg is találja Birkut ledöntött, elrejtett márványszobrát, melyről elsőre azt hihetné, hogy az a nem is olyan távoli, megvetett múlt egyik hamis bálványa csupán). Agnieszka fiatal és megalkuvást nem tűrő karakter: filmbeli természetét lehet akár elfogultan szeretni, vagy gyűlölni is, de senki számára sem maradhat közömbös. Agnieszka megsejtve, hogy a kirakós darabjai nem a megfelelő képet mutatják, azonnal a történet nyomába ered, és nyomozása során meglevenednek az ötvenes évek sötét valóságának mindennapjai.

Mindenki úgy él, ahogy tud¹⁷

Szerkesztő: Jó, maga ilyen filmet akar csinálni, én azonban felteszem a kérdést, kell-e ez nekünk, nekem a szerkesztőnek, az intézménynek, a televíziónak, a nézőknek. Meg aztán maga is tudja, hogy óriási akadályok vannak, buktatók, százféle csapda, egy csomó kiderítetlen dolog, gyanús és sötét ügyek, vagyis éppen az ötvenes évek. Ez eddig nem volt téma nálunk, ez érintetlen.

Agnieszka: Mondja, miért néz engem hülyének, hiszen éppen ez a nekem való feladat. Én nem egyszerűen csak valamilyen filmet akarok, mert vizsgamunka és gyorsan kell, én egyszerűen nem kezdhetek más filmbé, inkább küldjenek nyugdíjba, meg kell csinálnom!

Wajda első ízben kapott lehetőséget arra, hogy nyíltan bírálja az ötvenes évek diktatúráját, és azon keresztül rögtön a giereki mindennapok képmutató valóságát is. Az utalás egyértelmű: a filmes jelenben létező tessék-lássék lengyel „jóléti” állam mindennapjai a központi utasításra eltitkolt múlt alapjaira épültek, csak-hogy az emberek nem felejtettek el mindent pártutasításra.¹⁸ A már-már komikussá fajuló flashback jelenetek leleplezik az ötvenes évek sematikus moziját, hiszen a 30 509 téglát lerakó hőstett minden pillanata tökéletesen megkonstruált propagandaanyag: a munkások utolsó pillanatban történő megborotválásán át, az ajtón való kilendülésükig, egészen az utolsó téglá lerakásának megismételtetésé-

▼

¹⁷ „Jó, hát akkor itt fogunk élni”. Hasonlót hallunk Bereményi Géza szkriptjében is, a Bacsó Péter által megfilmesített *Megáll az időben* (1982).

¹⁸ Jól megolvasható a párhuzam a magyar és a lengyel „puha” diktatúráinak törekvései között. Mind a Kádár-, mind a Gierek-rendszer egyfajta „alkut” próbált rákényszeríteni a lengyel, illetve a magyar társadalomra: igyekeztek a sztálinista múlttal való szembenézésre irányuló szándékokat mindinkább marginalizálni. Magyarországon ezen alku tabutémáját hosszú ideig az 1956-os események képezték. A 80-as években azonban már számos alkotás készült, mely erősen boncolgatta a forradalom témáját (például Szerencsés *Dániel* [1982], Szamárkőhőges [1987], *Eldorádó* [1988]). Miközben hazánkban az így létrejövő társadalmi szerződés tartósnak bizonyult, Lengyelországban a hetvenes évek végére darabjaira hullott.

ig. Birkut még keresztet is vet, mielőtt nekiállna a falazásnak, mely után Burski (Jacek Lomnicki) rendező azonnal újra is veteti a kezdés jelenetét: Birkutnak fogalma sincs róla, hogy ilyet nem szabad. Jerzy Burski rendező, aki több filmet is készített a sztahanovista sztárról, ünnepelt, a rendszer által megbecsült szakemberként emlékezik vissza az eseményekre. Maga úgy fogalmaz, hogy végül neki is megjött az esze, amikor munkásmozgalmi filmeket kezdett el forgatni. Az egyik ilyen, a fiatal Burski által rendezett sematikus film stáblistáján maga Andrzej Wajda neve is szerepel, mint rendező-asszisztensé. Wajda ezzel utal saját maga és a vele együtt indult művész generáció problémájára: a totális diktatúra keretein belül nem volt lehetőség különként viselkedni.¹⁹

Burski: Jön a szakszervezeti kongresszus, maguk mivel rukkolnak ki?

Titkár elvtárs: Hát tudja, ezzel, építünk.

Burski: Építünk, építünk, ez még nem téma.

Titkár elvtárs: Hát akkor, ugyan mi a téma elvtárs?

Burski: Hát Bulgotni, Bulgotni a téma vagy Stupa! a téma, 12 ezer tégla egy műszak alatt, építünk, építünk...

Titkár elvtárs: Építünk! Értékelem elvtársam, értékelem, csakhogy a rekordok az ünnepekre kellene. Nekünk jó technológiánk van, jó szervezésünk, jó munkásgárdánk a hétköznapiakra. Igen... és hosszú távra.

Burski: Ugyan, hosszú távra. Egyébként a kettő nem zárja ki egymást. Csináljanak egy 30 ezer téglás sztorit!

Birkutból tulajdonképpen tudta nélkül faragnak munkásmozgalmi hőst, aki a sztahanovista lét minden előnyét élvezni fogja. Új lakást kapott feleségével, Belveder cigarettát szívhatott és brazil kávéét ihatott. Karrierje csúcsán Birkut faluról-falura járta Lengyelországot, és mindenhol falazási bemutatókat tartott. Az egyik ilyen műsor során Vitek (Michał Tarkowski), Birkut legjobb barátja és munkatársa – aki kesztyűje miatt nem érezhette – forró téglát adott Mateusz kezébe. Birkut végzetesen megsérült, sztahanovista pályafutása is veszélybe került. A szorgosan dolgozó élmunkást követő kamera ekkor egy pillanatra nagytotálba áll. A körben álló nézők és építő asszisztensek egykedvűen, értetlenül szemlélik az eseményeket. Valaki merénylő, szabotázs elkövetője. Mateusz fájdalmas üvöltését az őt kezdettől követő állambiztonsági tiszt kiáltása szakítja meg, kinek jelenléte a film során folyamatos. Ő a sztálinista idők végeztével „jó káderként” átalakul, és egy varsói belvárosi klub vezetője lesz, így a néző az incidens pontos részleteit

▼

¹⁹ Ez Magyarországon sem történt másképpen. A 60-as évek elején átalakuló filmgyártás is igyekezett a cenzúra folyamatába még a film elkészülte előtt bevonni a rendezőket. A dramaturgiai tanácsok működésével és az kora kádári filmes intézményrendszer átalakulásával kapcsolatban lásd Mravik Patrik: *Elbeszélte kádárizmusok. Filmkultúra és ideológia viszonya a korai Kádár-korszakban*. Budapest, 2024, Koral-HUN-REN BTK, TTI. 55-79.

visszaemlékezéséből ismerheti meg. Személye élő mementóként emlékeztet rá, hogy a rendszer lényegében nem változott meg, csak a módszerei finomodtak. Ekkor jöhetünk rá, hogy amennyire tisztelt és szeretett hős Birkut, annyira gyűlölt antihős is egyben. Megtestesítője mindannak a rossznak, amit a sztálinista rendszer felépített.²⁰

A felelőst az állam „megdöntésén” munkálkodó Vitekből találják meg, akit egy koncepciós per után (melyet a „hajógyár” fedőnevű csoport ellen folytatnak le) börtönbe csuknak.²¹ A hatalom cinizmusára vall, hogy elfogatása tulajdonképpen meg sem történik, hiszen egyszerűen „eltűnik” a rendőrség irodájában. Börtönbe kerül a dolog végére járni szándékozó Birkut is, aki egészen addig képtelen volt átlátni a rendszer valódi természetét, míg saját bőrén meg nem tapasztalta annak képtelenségeit. Karakterének jó szándéka kétségbevonhatatlan, de nem mentség egyszerűségére. Varsóig is hajlandó elmenni Vitek szabadságáért, nem is gondolva arra, hogy a gépezet, melyet éveken keresztül kirakatemberként szolgált, további ezrek szenvedéséért és életéért felelős. „*Ami pedig magát illeti, semmit se tegyen a saját szakállára! Bízson csak mindent rám, rendben van?*” – hangzik a sejtelmes kérdés, bújtatott fenyegetés a varsói minisztériumban.

A totalitárius rendszerekben az efféle eszmélésnek végzetes következményei lehetnek. Birkut hazatérése után már felszólalni sem tud a munkások gyűlésén, és a szelep nem működik tovább: Mateusz egyetlen tömör üzenetbe sűríti azt, amit csak most kezdett el látni: egy téglával, mely eddig az életét jelentette, bedobja a rendőrség ajtaját, majd önként besétál oda. „*Hogy hogyan születnek a vallomások – kérde – elmesélem.*” Ezzel a mondattal vonul ő is börtönbe. Szabadulásuk után azonban Viteket rehabilitálják, és szépen lassan megkezdheti emelkedését a ranglétrán, „beállhat a sorba.” Birkut azonban képtelen ugyanezt megtenni, hiába agitálja egy jómódú vállalkozó: „*mások már rég abbahagyták, maga akar az utolsó lenni?*”. Birkut személye morálisan értelemben mégsem rehabilitálódik, legalábbis Wajda nem ad egyértelműen pozitív végkicsengést filmjének. Az utolsó archív jelenetben egy fiú Gomulka képét és nevét hirdető újságcikket tart a kezében, mely egyben Birkut utolsó jelenete is. Tisztázódik szerepe és jelleme, ő már nem tud lépést tartani a történelemmel: „*Sokféleképpen volt, rosszabbul és jobban is, de ez mégis a hazánk.*” – mondja, és szavazásra biztatja faluja lakóit. A nagy fogaskerék működését továbbra sem ismeri. Személyén keresztül, de Wajda által a filmet megtekintő lengyel társadalom lelkiismerete is mérlegre kerül.

20 Berkes Ildikó–Nemes Károly: *A kelet-európai filmművészet*. Budapest, 2007. Uránusz. 55–56.

21 Hasonló témát boncolgatott évtizedekkel korábban Várkonyi Gábor *Késérő igazság* (1956) című filmje. A Bessenyei Ferenc és Gábor Miklós emlékeztető szereplésével készült alkotás először bírálta az ötvenes évek értelmetlen munkaversenyeit, a szakmaiatlan irányítást, valamint rámutatott a kilátástalan gazdasági körülményekre.

Szerkesztő: Beszéljünk őszintén: maga eddig felrúgta az összes létező szabályunkat. Mi támogatjuk a fiatalokat, de én nem jótékonyági intézményt képviselek, drágám. Mindmáig nincs film! Mától kezdve nem kap sem anyagot, sem kamerát.

Agnieszka: Mi az, maga megörült, hogy fejezzem be a filmet?

Szerkesztő: Vágja össze ezt. Csináljon belőle két kis anyagot a híradónak.

Agnieszka: Hogy miket beszél maga? Hiszen a bűdös életbe nem látott ennél jobb anyagot. Én mindent egy lapra, erre a filmre tettem föl.

Szerkesztő: Maga föltehetta, de én nem. Nekem naponta két tévéműsorom van, hetente hétszer. Én egyszerűen nem engedhetem meg, hogy velem a vevőm, a nézőm elégedetlen legyen.

Agnieszka: És most elégedett?

Szerkesztő: Két hetet kap, kislány, vágásra és keverésre.

Agnieszka: Na, jól van, ide figyelj, a filmet be kell fejeznom és neked ebben támogatnod kell, érted?

Szerkesztő: Mit teszek egész idő alatt? Adtam anyagot, felszerelést, pénzt, kinek a pénzén csinálod mindezt, a társadalomén, és én felelek érte!

Agnieszka: Egyet kell velem értened érted, ez a kötelességed!

Szerkesztő: Figyeljen ide, leadja az anyagot a szerkesztőségben, leadja a kamerát is, magára nekünk itt nincs szükségünk!

A filmet természetesen elkaszálják. A televízió szerkesztője a bemutató után maga is elszólja magát stábjá előtt: „*Mind gondolkodnak, de nem úgy, ahogy kellene!*”. A film bukása tulajdonképpen determinálható volt, Agnieszka és a szerkesztő találkozása a vetítés után pedig keretbe foglalja a filmet, még hozzá a hatalom, az elnyomó pozíciójából. Ahogy a fiatal és idealista rendező a hetvenes évek lengyel emberének a legmélyebbre elrejtett attitűdjére kíván apellálni, azaz az erkölcsre, a morálra, a múlttal való szembenézésre, a szerkesztő úgy lesz hajthatatlanabb a film anyagának eldobozolásával kapcsolatban. Ugyanis ő az autonómiáját régen feladó ember prototípusa. Ami ezek után történik, az olyan, mintha nem is tartozna szorosán a film cselekményéhez, sokkal inkább előrevetít valami nagyon fontosat. Halála miatt Agnieszka már nem találkozhat Birkuttal, és az utolsó jelenetek nem is Krakkóban vagy Nowa Hutában játszódnak, hanem szimbolikusan Gdańskban, ahova Birkut szabadulása után költözött. Azon a helyszínen, a Lenin hajógyár bejárata előtt, ahol 1970-ben több száz ember vesztette életét a rendőrség sortüzei során.

Wajda szándékosan kapcsolta össze Mateusz Birkut személyét Gdańskkal és a hajógyárral. Birkut, akinek életét a munkásosztály jelentette, nem hallhatott meg máskor, mint 1970 decemberében, a hatalommal szemben, a munkások védelmében. Amit a múlt képkockái nem tettek meg, megtette a jelené: Birkut személye

mégis a helyére kerül. Agnieszka ekkor találkozik először Maciej Tomczykkal, Birkut fiával. A film végéből a temetői jelenetet, melyben a fiatal filmrendező nő virágot tesz a temető kapujára, ki kellett vágni. Ez a közvetlen utalás 1970-ben még nem kerülhetett a vászonra.²² A végső azonban ennél katartikusabb: Agnieszka és Tomczyk még egyszer visszatér a televízió épületébe. Kettejük megérkezése és lendületes sétája a televízió folyosóján egyértelmű, programadó jelzés Wajda részéről, a Szolidaritás előképe: a munkás és az értelmiségi egymásra találása. Feltűnik még egyszer a szerkesztő is, de a hatalom embere elbújik az ajtó mögé, mikor érzi, hogy tehetetlen. *A márványember* megmutatta, hogy mennyire befolyásolható, naiv, átverhető volt az ötvenes évek embere, a munkásság és az értelmiség is. Többé azonban már nem lehet kijátszani őket egymás ellen, hiszen egyszer és mindenkorra megtanulták 1956, 1968 és 1970 leckéit. A végső Birkut fiáé: azzal, hogy maga szándékozik apja igaza után járni, a jelen emberének üzen ébresztőt.

A film hatalmas sikereket ért el Lengyelországban és a nemzetközi színtéren egyaránt. A kulturális élet felügyelői ezt pontosan érzékelték, ezért a betiltás szóba sem jöhetett. Az 1977-es gdański filmfesztiválon *A márványember* a kritikusok díját kapta meg, miközben Krzysztof Zanussi *Védőszínek* (*Barwy ochronne*, 1977) című filmjét Arany Oroszlánnal tüntették ki. Az efféle „oszd meg és uralkodj” elvvel a vezetés viszályt kívánt kirobbantani a rendezők között; Andrzej Wajda azonban nem jelent meg a díjkiosztón, Zanussi pedig a díjjal járó apanázst nem fogadta el, illetve a gyógyíthatatlan betegek ellátására ajándékozta.²³ A film üzenete mindenki számára nyilvánvaló volt. Wajda az ötvenes éveken keresztül mért súlyos kritikát a hetvenes évek politikai berendezkedésére, társadalmi viszonyaira. Ahogy a sztálinista rendszer képtelen volt rendezni a harmincas évek és a háború helyzetét a lengyel emlékezetben, úgy a hetvenes évek vezetése sem volt képes feldolgozni az ötvenes évek történéseit. A diktatúra nómenklatúrájából sokan a hatalomban maradtak, és az igazságot keresni továbbra sem volt ildomos magatartásforma.

22 Wajda: i. m. 165.

23 Pörös: i. m. 138–139.

Janek Wisniewski padl²⁴

„Az az érzésem, a titkosszolgálat buzgón figyelte a forgatást. De a gyorsaság, amellyel helyről helyre vándoroltunk, különösen azok utána jelenetek után, amelyek kínos politikai asszociációkat ébreszthettek volna, megmentett minket a beavatkozástól, a jól megválasztott téma és a remek forgatókönyv pedig kedvet csinált a munkához és növelte a saját erőnkbe vetett hitet.”²⁵

(Andrzej Wajda)

Ezen történelmi események forgatagában került Wajda a Lenin Hajógyárba. A rendező bevallása szerint azért ment el Gdańskba, mert Varsóba csak kevés információ jutott el a tengermelléki történésekből. Mint azt életrajzi könyvében leírja, a munkásokból álló őrség felismerte, és az egyikük rákiáltott: „Rólunk csináljon filmet, a vasember!”²⁶ A Vasember (Człowiek z zelaza) tehát A márványember folytatása. A film tulajdonképpen a lengyel társadalom „megrendelésre” készült, habár Wajda már korábban tervezte a folytatást. A cselekmény Gdańskban, éppen azokban a napokban játszódik, amikor a lengyel Politikai Bizottság 1980. augusztus 31-én aláírta az ún. gdański megállapodást, melynek következtében létrejött a Szolidaritás nevet hamarosan felvevő Független Önkormányzó Szakszervezet. Ezzel párhuzamosan Edward Gierek távozni kényszerült a LEMP (Lengyel Egyesült Munkáspárt) főtítkári pozíciójából.²⁷

Ahogy korábban A márványember, a folytatás is sok esetben archív felvételekből építkezik, melyek az 1970-es tragikus kimenetelű eseményeket mutatják be. A történet itt is visszaemlékezések útján válik kerek egészzé, csak most nem Birkut, hanem fia, Maciej Tomczyk (Jerzy Radziwiłowicz) életébe nyerhetünk bepillantást. Ugyancsak fontos közös vonás a két film között, hogy az események most is egy központi karakter kutatásának köszönhetően elevenednek meg. A márványemberben Agnieszka energikus karaktere fedezte fel Birkut történetét, a Vasemberben pedig Winkel (Marian Opania), az állami televízió szerkesztője ered a múlt- és a jelenbeli történések nyomába. Fontos különbség kettejük között azonban, hogy amíg Agnieszka rendíthetetlen és a végletekig kitarító személyiség, Winkel bosszantóan tétova és döntésképtelen. Karakteréről nehéz megállapítani, hogy hős-e vagy antihős. Talán nem véletlen, hiszen ő a hatalom embere, akit éppen műsorkészítés közben szólítanak el munkája mellől. A szerkesztő mind-

▼
24 Janek Wisniewski elesett. Az 1970-es vérengzésekről Jacek Kaczmarski írt dalt, Ballada Janek Wisniewskiről címmel (Ballad o Janku Wisniewski). Janek alakja fiktív, a dal Zbigniew Godlewskiről szól, akit 18 évesen lőttek agyon 1970 decemberében. A Vasemberben megjelenő dokumentumfilmes részletek során az ő holttestét viszik a munkások a fejük fölött egy ajtón. A kép bejárta a világot. A dal Krystyna Janda előadásában lett népszerű Lengyelország szerte.

25 Wajda: i. m. 164–165.

26 Uo. 204–205.

27 Norman Davies: Lengyelország története. Budapest, 2006, Osiris. 903–905.

eközben három fiatal nővel veszi át műsoruk szinopszist: a munkások hagyják abba az indokolatlan munkabeszüntetést, önkényes munkasztrájkokról beszélnek, és kérik a lengyel nőket, hogy minél hamarabb vegyék fel a munkát. A szerkesztő műsorán keresztül, Wajda remekül pozicionálja központi karakterét. Miután pénzt, felvevőgépet és anyagot kap, Winkel Gdańskba indul. Célja egészen a városba érkezéséig nem világos, itt kap felvilágosítást a helyi pártvezetéstől: akárcsak Agnieszkanak korábban, feladata az oknyomozás, hogy leleplezze a „*mély ellenforradalmi hagyományokkal rendelkező*” Maciej Tomczyk legendáját.

A gdański szállodában Winkelt egy helyi belügyes várja, aki saját bevallása szerint a „szarnyelészeti” osztályról érkezett. A szerkesztő itt kapja meg a „Tomczyk és bandája dossziét”, majd figyelmeztetik, hogy a hajógyár területére az ő kezük már nem ér el, oda csak úgy merészkedjen. Winkel itt ír alá harmadjára olyan papírt, amiről fogalma sincs, mi áll benne. Ezen aláíró „aktusok” fontos momentumai válnak a filmnek, melyek ugyancsak a szerkesztő döntésképtelenségét hangsúlyozzák. A lezáruló expozícióban kiderül, hogy a hatalom mivel tartja sakkban Winkelt, melyre a belügyes félreérthetetlenül utal: fogalma sincs, miért őt küldték Varsóból, de azt tudja, hogy 71-ben ki húzta ki a csávából: Ő maga!

Mindeközben az archív, dokumentarista anyagok olyan jeleneteket mutatnak meg, amelyek eddig elképzelhetetlenek voltak egy gyár működésének mindennapi életében. Az emberek ugyanis nyíltan, és kendőzetlenül mondják el problémáikat a több tucatnyi külföldi tudósítóknak, miközben a munkások papot engednek be a gyár területére, és nyilvános liturgiákon vesznek részt. A fiatal mérnök, Dzidek (Bogusław Linda²⁸) segítségével megrázó képsorok tárulnak a nézők elé az 1970-es eseményekről. „*Ezt körbe kéne hordozni egész Lengyelországban, hogy az összes munkás lássa, hogy ne legyenek illúzióik*” – tolmácsolja Dzidek Wajda üzenetét, mely nemcsak a lengyel társadalom számára volt érvényes. A közép-európai régió országainak társadalmi 68' után elvesztették az (alapvetően csehszlovák eredetű terminus szerinti) emberarcú szocializmus megvalósításába vetett hitet. A lengyel társadalom még egyszer utoljára hitt Giereknek, de az ő bukását követően nem maradtak illúzióik. A reformokra ekkorra már teljesen képtelenné vált hatalmi struktúrát kompromisszumos egyezségekkel csak sarokba szorítani lehetett, ami radikális ellenlépéseket vetített előre.

„(...) *a tengermelléki tiltakozási hullám felidézése nélkül, nem lehetett megmagyarázni, mi történt 1980-ban a gdański hajógyárban. Már 1970-ben szerettem volna filmen*

▼
28 Bogusław Linda: (1952) Filmszínész. A *Morális nyugtalanság* mozijának egyik nagy felfedezettje. Wajda, Kieslowski és Agnieszka Holland egyaránt kedvelt színésze (például *Magányos nő* – *Kobieta samotna*, 1981). Magyarországon az *Eszkimó asszony fázik* (Xántus János, 1984), illetve a *Szirmok, virágok, koszorúk* (Lugossy László, 1984) című alkotásokban nyújtott alakításai tették ismertté.

bemutatni az eseményeket, de igyekeztem nem járt sikerrel. Most azonban a hatalom sokkal gyengébb volt, következésképpen az esélyeim nagyobbak”.²⁹

A megrázó archív snittek közepette Dzidek emlékeibe idézi, hogy 1968-ban a diákok mindhiába hívták a munkásságot, azonban 1970-ben ők nem feleltek a munkások hívó szavára.³⁰ Az értelmiség és a munkásosztály nem tudott szolidaritást vállalni egymásért, mert a hatalom sikerrel játszotta ki őket egymás ellen. Talán kissé már erőltetett módon, de Wajda akkor is a társadalmi megosztottság jelenségére utalt, amikor karaktere bevallja, hogy Gierek kinevezése után táviratban kívánt neki sok sikert. A kiábrándultság bizonyos fokán, már csak jobbat remélhet az ember. Gierek volt az utolsó kommunista vezető, akihez a lengyel nép még képes volt reményeket fűzni. A flashback végén Maciej – pár órával apja hallhíre után – rátámad a Gierek beiktatási beszédét sugárzó televízióra, de senki sem próbálja védelmébe venni, amikor eljönnek érte a rendőrök.

A tenger melléki események tudatos filmbeli dokumentálása mellett kiemelkedően fontos rendező elv – ahogyan azt Wajda életrajzi könyvében leírja –, hogy Maciej saját életét az apja halála miatt fogja olyan tudatosan szervezni.³¹ A film motorja tehát, akárcsak *A márványemberben* a múlt; és az elszánt akarat hibáinak kérlelhetetlen feltárására. Az első rész végén csupán az értelmiség és a munkásság egyesülésének lehetőségét kapjuk Wajdától, de a *Vasemberben* az eseményeknek kézzel fogható eredménye lesz, és beteljesedik *A márványember* küldetése. Hiába szól azonban filmje a már egyesült ellenzék történetéről, Wajda ettől függetlenül nem próbál meg felmenteni senkit múltbéli hibái alól.

Maciej: Mire vagytok ti tulajdonképpen? Mit csináltok a tagdíjszedésen kívül?

Mire jó a szakszervezet, ha nem védi a dolgozók érdekeit, a munkásság érdekeit?

Szakszervezeti igazgató: De nem a söpredék érdekeit, és nem mi ellenünk!

Maciej: Miről beszélsz? Miféle söpredékről? (...) Nem emlékszel, mi volt decemberben, nem voltál benne a sztrájkban, nem érintett az áremelés?

Szakszervezeti igazgató: (...) Ha még egy ilyen ügybe belekeveredsz, nem húzlak ki!

▼

²⁹ Wajda: i. m. 215.

³⁰ 1968 áprilisában a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) máig feldolgozhatatlan antiszemita kampányt indított, mely katasztrofális következményekkel járt: több tízezer lengyel értelmiségi választotta az emigrációt. 1968. március 8-án a Varsói Egyetem diákjai tüntetésbe kezdtek, amiért elbocsájtották két diáktársukat Adam Michniket és Seweryn Blumsztajnt. A megmozdulást a lengyel rendőrség és titkosrendőrség pár órán belül elfojtotta, sokakat súlyosan összeverték. A diákokat a LEMP külföldi érdekek kiszolgálóiként állította be, és hangsúlyozta zsidó származásukat. A cél egyértelmű volt: Gomulka és köre arra törekedett, hogy a munkásokat le tudják választani az egyetemistákról. Az ország minden szegletére kiterjedő antiszemita kampány hatására mintegy 13 ezren hagyták el Lengyelországot, akiknek utazási dokumentumai nem tették lehetővé, hogy hazatérhessenek. Ekkor hagyta el Lengyelországot Aleksander Ford (1909–1980) filmrendező is. Feliks Tych: *The „March ’68” Antisemitic Campaign: Onset, Development, and Consequences*. In Feliks Tych – Monika Adamczyk-Grabowska (szerk.): *Jewish Presence in Absence. The Aftermath of the Holocaust in Poland, 1944–2010*. Jerusalem, 2014, Yad Vashem, The International Institute for Holocaust Research – Diana Zborowski Center for the Study of the Aftermath of the Shoah. 463.

³¹ Uo. 217.

Maciej: Tudod te, hogy hova tartozol, ki választott téged és miért? Gondolkozz ezen! És miből nem húzol ki engem?

Szakszervezeti igazgató: A főnökeid el akarnak bocsájtani, jobb, ha tudod!

Maciej: Te öreg, mennyit fizetnek neked, vagy a hatalom elvette az eszed? Miért bocsájtának el, rosszul dolgozom?

Szakszervezeti igazgató: Ne beszélj velem ilyen hangon! Nagyon jól tudod, hogy nem az számít ki, hogyan dolgozik!

Maciej: Hát akkor mi számít?

Szakszervezeti igazgató: Mindenekelőtt, hogy minél kevesebb vizet zavarjon, hogy csöndes legyen.

Maciej: Hiszen, ha el akarnak bocsájtani, akkor az üzemi tanács nevében tiltakozást nyújthatsz be nem?

Szakszervezeti igazgató: Eszem ágában sincs egy ilyenért vásárra vinni a bőrömet!

Maciej: Nem támogatjátok a Radomiakat és az Ursus gyáriakat?

Szakszervezeti igazgató: Nem, elítéljük és elhatároljuk magunkat, és ajánlom, hogy férj a bőrödbe!

Amikor Tomczyk 1976 júliusában a radomi és az ursusi megmozdulásokra figyelmet, senki sem hajlandó vele együtt vásárra vinni a bőrét, mi több, a következő jelenetben el is bocsájtják a gyárból. Maciej felmondólevelét a titkárnő írja meg, aki azzal védekezik, hogy ellenkezése esetén őt is kirúgták volna, és az utódja ügyis megírta volna helyette. „*De, ha az a másik sem csinálja meg, akkor végül mindenkét mégsem rúghatnak ki!*” – válaszolt Maciej. Ő már nem szándékozik apja hibáit újra elkövetni („*Apám naiv volt, mindig mindent elhitt.*”).

Ahogy Winkel tovább kutat, úgy veszti el egyre inkább hitét a hatalom letéményeseiben. A tengermelléki dokumentumfelvételek és mindaz, amit a saját szemével lát, ráébresztik arra, hogy a rossz oldalon áll, de változtatni nem tud álláspontján. Éppen ezért halogatja anyagának leadását is: „*Nem vagyok én fizetett besúgó*” – kéri ki magának. Karakterének egyetlen őszinte pillanata, amikor a belügyes felügyelője előtt kétségbeesve, önkívületi állapotban kezdi el ütni-vágni egy gumibottal a műanyag gyakorlóbabukat. Ekkor derül ki, hogy Winkelnek nyomós okai vannak a lejárató anyag elkészítésére. Ellenzéki múltja mellett emlékezteti az általa okozott halálos kimenetelű autóbalesetre, melyet felettesei sikáltak el. Mit tenne más az ő helyében? Mit tehetnek a lengyel társadalom winkelei? Mit tehetett a korszak embere a sosem felejtő, elnyomó diktatúrák paranoid reflexeivel szemben?

Szerkesztő: Maga megőrült, most hozza nekem elő a hajógyári eseményeket?

Agnieszka: Poént akart, hát tessék!

Szerkesztő: Hol itt a poén, ez a fickó fegyveres támadást szervez a néphatalom ellen, és maga szentté avatja? Ez a legtrókéletesebb vakság, a felelőtlenség.

Agnieszka: De a párt elítélte a vérengzést nem?

Szerkesztő: De mikor? Hat évvel ezelőtt. Most itt van Radom, Ursus, felgyújtott pártházak, kisiklatott vonatok, utcai támadások rendőrök ellen, és ezek után Birkut felmagasztalása? Nagy sikere lenne az örültek házában.

Agnieszka: Egyszer végre már ki kell egyenlíteni az adósságunkat, így van vagy nem?

Szerkesztő: (...) Menjen ki ahhoz a kedves fiatalemberhez és mondja meg neki, hogy egyelőre elhalasztjuk a dolgot.

Agnieszka: Tudja mit? Én megcsinálom! Akkor is, ha a feje tetejére áll. Nem tudom, hogyan 16-oson, szuper nyolcason, mindegy, nem az az érdekes. Megcsinálom!

Szerkesztő: (...) Beszélni fogok az elnökkel és a helyettessel, hogy intézzék el, soha többé ne juthasson filmszalag közelébe. (...) Elintézik egyszer és mindenkorra!

A szerkesztő utoljára Agnieszkat látogatja meg, akit minden jel szerint különösebb ok nélkül tartanak a rendőrségen. Mint egykori ismerősök és barátok üdvözölik egymást, de az egyesülés dramaturgiai szempontból is fontos: *A Márványember* és a *Vasember* mesélői találkoznak. Egyikük éppen annak a hatalomnak a vezgatúráját szenvedni el, mely a másikat leleplező küldetésre bérelte fel. Agnieszka Mindeközben már Maciej felesége, és nem rendező többé. A visszaemlékezések láncolatára épülő szüzsé hagyománya folytatódik, hiszen a fiatal rendezőnő pont ott veszi fel a múlt fonalát, ahol a *Márványember*ben abbahagyta: a filmjét elkaszáló filmes szerkesztőnél.

Agnieszka, akit természetesen elbocsájtottak a televíziótól, hibának értékelte, hogy korábban nem foglalkozott a jelennel, csak az ötvenes évekkel. Ezt akár Andrzej Wajda is mondhatta volna számos, a múltat tanulmányozó munkája miatt őt kritizálónak. Amikor a Birkut-vizsgafilmlet elkaszálják, Winkel is ott van a televízió épületében, azonban megtagadja segítségét a rendezőnőtől. Ebbe a flashback „blokkba” kerülhetett be a *Márványember* végéből kivágott temetői jelenet is. Varsó után Agnieszka megpróbálta megkeresni dokumentumfilmes hősének sírját, nem tudván, hogy meg sem találhatta volna. Az ugyanis már csak a *Vasember*ben derül ki, hogy a frissen elhantolt sírra, a hatalom másvalaki fejfáját helyezte el, így még Tomczyk sem találhatta meg apja végső nyughelyét.³² Agnieszka ezért a magával hozott virágot a temető kapujának rácsai közé helyezi.

Krystyna Janda és szerepe ugyanúgy a folytonosságot képviseli a *Márványember* és a *Vasember* között, mint Jerzy Radziwilowicz és az általa alakított Maciej

▼
³² Az igazság és a szabadság utáni vágy minden megnyilvánulásától megrettenő hatalom gyakori módszere a jelöletlen sírba hantolás. Mészáros Márta emlékezteti erre a magyar filmnézőt *Napló apámnak, anyámnak* (1990) című filmjében, amikor Jánost (akit egyébiránt a lengyel Jan Nowicki alakít) jelöletlen sírba, arccal lefelé temeti el az 1956 utáni megtorló gépezet.

Tomczyk. A film utolsó fele róluk szól. Agnieszka emlékezetében megelevenedik az ifjú pár és a hatalom harca. Esküvőjükön maga Lech Wałęsa is részt vesz. Magát Maciejt is többször bebörtöNZik, miközben Agnieszka és gyermekük a hajógyár munkásainak gyűjtéséből származó pénzből próbál megélni. Agnieszka a börtönből telefonál férjéhez, a telefonkagylón keresztül pedig a Szolidaritás mozgalom és a LEMP utolsó tárgyalásának lehetünk szemtanúi. Ahogy a film egésze során megszokhattuk, a Szolidaritás győzelmeinek pillanatait is vegyes képekkel ábrázolja Wajda: korabeli híradófelvételek és az ő kameráinak snittjei váltakoznak a vásznon.

Winkel örül a munkásság győzelmének, a Szolidaritás emblémáját is belepecsételi igazolványába, és végül a lejárato cikket sem készíti el. Amikor győzött a Szolidaritás, biztonságban érezhette magát, „pálfordulása” azonban megkésétt. Sofőrje elmondta a hajógyáriaknak, mi volt az eredeti feladata, Dzidek pedig szembesíti szerepével. Winkel személye számos csapdát rejt. Értelmezhető akár Maciej ellenképeként is, de megítélhetősége ennél bonyolultabb, karaktere összetettebb, hiszen miután megtudjuk, mivel zsarolták őt, nehéz pálcát törni feje felett³³. Karaktere gyenge és döntésképtelen, de a film utolsó képkockájáig keresi az igazságot. Annak azonban, hogy nem képes magát időben elhatározni, megfizeti az árát. *„Miért van úgy letörve? Ez a megegyezés úgy sem számít. Egyetlen jogrend sem ismeri el a kényszerhelyzetben kötött megegyezést. Az csak egy darab papír”* – közli vele a párt egyik tárgyalópartnere, előrevetítve a keserű végkifejletet.

„Csak azt akarom elmondani, hogy győztünk. Sikerült, amit hatvannyolcban mi akartunk, és amit ti akartatok hetvenben. És most már biztos, hogy nem hagyjuk magunkat egymásnak ugrasztani. Nem fognak többé átverni. Most már kibírjuk a legrosszabbat is. Ne haragudj, hogy akkor nem hittem neked. Még mindig olyan mintha csak álmodnám. Pedig igaz, igaz. Mindenki látja, hogy igaz. És most már nem lehet visszafordítani. Remélem, meg vagy velem elégedve. Csak ennyit akartam elmondani.”

Ezt üzeni Tomczyk édesapjának egy vasúti felüljárón égő gyertya fénye mellett. Agnieszka és Maciej ezután együtt sétálnak el a kamera látószögéből, majd felcsendül a *Janek Wisniewski padl* című dal, katartikus befejezést adva a filmnek. A *Márványember* végén Wajda magát a Szolidaritást, az értelmiségi és munkásegységet hirdette és jövendölte meg a televízió folyosóján. Mindez most beteljesedett. Mielőtt a *Vasember* moziba kerülhetett volna, ugyanúgy vizsgálóbizottság elé kellett kerülnie, mint bármely más filmnek ekkor Lengyelországban. Wajda hajlott az egyezkedésre, azonban a Szolidaritás mozgalom mögötte állt, ez pedig megváltoztatta a film sorsát. Mindösszesen egy jelenetet kellett kihagyni, így a *Vasember* szinte vágatlanul kerülhetett a mozikba.³⁴

33 Kovács István: *Robogás a nyárba*. Budapest, 1996, Rejtjel.

34 Wajda: i. m. 220–221.

Kérdés, tekinthető-e a *Vasember* kizárólag játékfilmnek? A cselekmény és történetvezetés egyértelműen ezt mutatja, hiszen az elbeszélőmód megfelel a játékfilmes tematikának. Nem is az 1970-es eseményekről tanúskodó archív felvételek azok, melyek a filmet a dokumentarizmus határára sodorják, sokkal inkább az öndokumentáló snittek. Azok a jelenetek, melyek a film forgatásával párhuzamosan készültek. A gyárban celebrált szentmisék, a televízió interjúi a gyár előtt várakozókkal, illetve a tárgyalások mind-mind ilyen epizódok. Jól ragadja meg a lényegét Kovács István, a *Robogás a nyárba* című kötetében: a játékfilm képkockái közé mindenki beleilleszthette saját tiltott dokumentumkockáit. Így a vászon előtt ülők és főleg azok, akik lengyel szemmel nézték a filmet, a történések részeseivé válhattak.³⁵ Erre erősít rá Maciej Tomczyk karaktere is, aki mindvégig történelmi kötelességet érzett a munkásság támogatására apja hagyatékán keresztül, így személye a munkás-értelmiségi egység bizonyítékává válik. Lengyelek ezrei sorakozhattak fel karaktere mögé.

A *Vasember* négy hónap alatt készült, a forgatókönyvet Ścibor-Rylski mindössze három hónap alatt írta meg. A cannes-i Aranypálma-díj ellenére a film több negatív kritikát is kapott. Az alkotáson valóban érezhető a forgatásra szánt idő rövidegsége, de a sebtében elvállalt munka igazi esszenciája a történelmi pillanat megörökítésében rejlik. A megrázó archív felvételek és a Lenin Hajógyár környékén készült valós idejű játékpercek harmonikus kombinációja lebilincselő élményben részesíti a nézőt, valódi kordokumentum. Azonban a történelmi kontextus ismerete nélkül a film értelmezhetetlen, üzenete ezért elsősorban a lengyeleknek, illetve a közép-európai emberek millióinak szól.

▼

³⁵ Kovács: i. m. 1998. 53.

Egy szemlélődő fizikus

Tél Tamás Széchenyi-díjas egyetemi tanárral Staar Gyula beszélget

A (természet)tudományos igazság
kizárólagos kritériuma a kísérlet.

Richard P. Feynman

– Régi fekete-fehér fényképen egy kisfiú áll a Dunán haladó vontatóhajó orrában. Nézi az elé táruló széles vízfolyamot, a benne keletkező örvényeket. Mikor, milyen alkalomkor készült ez a felvétel? A gyermekkori élményekből felnőttkorban mik maradtak meg? Azt hiszem, erről legtöbbet te tudsz elmondani.

– Egyedi családi lehetőség adódott abból, hogy az édesapám dunai hajóskapitány volt vontatóhajón. Kati húgommal együtt négy nyáron elvitt minket magával Budapesttől majdnem a Fekete-tengerig. Az egy hónapig tartó utakon első alkalommal édesanyánk is velünk jött. Az említett képet ő készítette. Hétéves voltam akkor.

Ebben az időben, az ötvenes évek végén a Dunának voltak nehezen hajózható szakaszai. A Zuhatagon, ahol a Duna áttöri a Déli-Kárpátokat, a szurdokvölgyben összeszűkül a medre, felgyorsult a folyása. Édesapám szerette a kihívásokat, kedvelte ezeket a helyeket. A visszaúton a Vaskapu-csatornában nagyon lassan haladtunk. Több óráig tartott, míg az árral szemben két vontatóhajó felhúzott egy uszályt, úgy, hogy a part mellé fektetett síneken mozdony is besegített nekik. Erről a jugoszláv mozdonyról készítettem is képet a kis Smena gépemmel, amire ma is büszke vagyok. Több napig tartott, amíg a tíz uszályunk túljutott ezen a száz kilométeres Duna-szakaszon.

A hosszú hajóúton kedvelt elfoglaltságommá vált, hogy kimentem a hajó orrába, és órákig néztem a vizet. S ha az ember jól odafigyelt, akkor a Duna felszínének állandó változatosságában finom mintázatokat vehetett észre. Ma már tudom, hogy ez a turbulencia miatt van, s amit láttam, az az örvényeknek a vízfelszínre történő kifutásai voltak, az állandóan keletkező és eltűnő változásai. Gyermekként megbűvölten néztem a pillanatonként megjósolhatatlanul változó, formálódó alakzatokat.

– *Hatvan év múltával újra viszontláthattad ezt a vidéket.*

– Szervezett úton a feleségemmel együtt busszal a Duna mentén haladva bejártuk gyermekkorom hajóútjait. Annak idején tanár édesanyám rávett arra, hogy naplót vezessek az utunkról. Ezt követve kerestük fel a régen látott helyeket. Azóta sok minden megváltozott. A Vaskapunál épített két hatalmas vízi erőmű harminc méterrel magasabbra duzzasztotta fel a Duna vizét. Eltűnt a rómaiak Traianus-útja a Széchenyi István építtette sziklába vajt kereskedőúttal együtt.

Elárasztva víz alá kerültek. A nevezetes Duna-sziget, az egykor törökök lakta Ada Kaleh is eltűnt, s ugyannerre a sorsra jutott Jókai Mór *Aranyember* regényének Senki szigete. Így azután a régi fekete-fehér képeimet az új színesekkel párosítva a változásokat megmutató albumot tudtam készíteni. Sokat tudnék a változásokról mesélni, de, gondolom, nem ezért ültünk le beszélgetni.

– *Nagyon jó, hogy mindezt elmondtad. Akkor most jöjjön az, amiért erre az interjúra kértelek. A huszadik század közepén Magyarországon született fiúgyermek hogyan váltott elméleti fizikussá? Milyen középiskolán át vezetett az utad hazánk egyik legerősebb egyetemének egyik legerősebb kutatószakára?*

– Az iskolaválasztás Édesanyámnak köszönhető, ismerte Czapáry Endre tanár urat, aki az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusaként az Apáczai Csere János Gyakorló Gimnáziumban is tanított. Ő biztatta, hogy próbáljak meg oda jelentkezni. Úgy éreztem, a felvételi vizsgám borzasztóan sikerült, de talán mégsem annyira, mert felvettek a matematika és fizika tagozatos osztályukba. A fizikát Holics László tanította, akinek a személyisége és a tantárgy is engem magával ragadott. A fizika iránti vonzalmam egyértelműen a tanáromnak köszönhető. Hálás vagyok Nagy Jánosné matematikatanárunknak is, aki nem akart kötelezően versenyzőt faragni belőlünk, inkább arra törekedett, hogy mindenki jól megértse a matekot. Ide tartozik, hogy én is tanítványod voltam: gyakorlótanításodat végezted matekból a mi osztályunkban. Utána pedig a Természet Világa folyóiraton keresztül voltunk kapcsolatban, melyből megtanulhattam, hogy a tudomány eredményeinek közkincsé tétele is igazi tanári munka.

– *Jólesik, hogy emlékezel az ötödéves tanárjelölt óráira, és az is, hogy nem tartasz pályaelhagyónak. Holics tanár úr mivel hatott így rátok?*

– Nagyon fiatalos volt, szinte egykorúnak érezhettük magunkkal, jó stílusban beszélt a fizikáról, sokszor a kijelölt tananyagon túl is elmondott sok mindent. Beszélt nekünk a képzőművészetről, a zenéről, ő maga is jól zongorázott.

– *Gondolom, a Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok, a KöMaL feladatainak is a megoldói közé tartoztál. Indultál tanulmányi versenyeken?*

– Az önálló munkára nevelő KöMaL feladatait rendszeresen igyekeztem megoldani, ott elég jól szerepeltem, az országos fizikai tanulmányi versenyen néhány helyezésen múlt, hogy nem kerültem az első tíz közé, ami automatikus felvételt jelentett volna az egyetemre.

– *Egyértelmű volt, hogy továbbtanuláskor a fizikát választod?*

– Tizenhét éves koromban a szüleim felvetették, nem szeretnék-e tengerész lenni. Apám elmondta, hogy a MAHART fejleszti a tengeri hajózását, nagy óce-

ánjárókat épít, ezekkel az egész világot bejárhatnám. Újraindították a főiskolai tengerészképzést is. Gondolkoztam kicsit rajta, de Holics tanár úr oly mértékben megfertőzött már a fizikával, hogy letettem arról, hogy tengerész legyek. Szüleim visszafogottan próbálkoztak, nem akartak erőszakosan rábeszélni erre. Akkorra már úgy éreztem, a fizika mellett a helyem, gondoltam, megpróbálom...

– *Hála istennek, és ezt most a hazai fizikustársadalom nevében is mondhatom.*

– Ez a fellángolás, a MAHART tengerhajózási időszak a nem volt hosszú életű, rövidesen eladták a tengerjáró hajóikat.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a fizikus évfolyamunkon igazi baráti társaságra találtam, kiránduló, kerékpár- és vízitúrázó közösségre. Velük ma is élő a kapcsolatom, már a feleségek és a gyerekeink is jönnek velünk a túráinkra.

Az egyetemen engem lenyűgöztek a tanáraink. Holics tanár úr hatására kezdetben inkább az elméleti fizika irányába indultam, ugyanakkor próbálkoztam diákköri dolgozatot kísérleti témában írni. Tichy Géza és Major János voltak a témavezetőim, akik nagyon jól megismertettek a témával, de az utánjárás a kísérlethez szükséges olyan méretű csavarnak, ami az egész városban nem volt kapható, ezek a technikai akadályok elriasztottak. Később visszakeveredtem a kísérleti munkához, akkor azonban ez volt az első benyomásom.

Minket elméleti fizikára Nagy Károly professzor úr tanított, aki arra törekedett, hogy alaposan megértsük a tananyagot, előadásai logikusan, szépen felépítettek voltak. Ezt a szemléletet tükrözték a könyvei is. Szakdolgozatom témavezetője Szépfalusy Péter volt, a statisztikus fizika nemzetközileg elismert művelője. A másodrendű fázisátalakulások elméletéből kaptam tőle témát. Ebből írtam később a doktori disszertációm is. Szépfalusy professzor a nyolcvanas években minden nyáron vagy télen rendezett iskolát fiatal kutatók számára jelentős és érdekes témákból. Mindannyian kaptunk egy-egy résztémát, amit feldolgoztunk és előadtunk az iskolán. 1982-ben az iskolánk központi témájaként professzorunk a káoszt jelölte meg, és már előző évben kiosztotta a feladatainkat. A káoszról addig mi semmit sem tudtunk. Utólag döbbentem rá, hogy ő már akkor átlátta az egész területet. Húsz témát osztott ki nekünk, a sajátunkból szépen felkészültünk, előadtuk, s ebből még abban az évben megszületett egy könyv.

– *A Szépfalusy Péter és Tél Tamás nevével fémjelzett A káosz: Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben című kötetet az Akadémiai Kiadó jelentette meg.*

– Szerkesztők voltunk, a könyvben minden egyes előadás szerzőjének ott van a neve. Persze, egymás témáit is igyekeztünk megérteni. Ez azért fontos, mert később, látva a nemzetközi szakirodalmat, ebben mi úttörők voltunk. A nagy európai országok kutatói sem jártak előttünk a káosz fogalmának megismerésében, a kutatásban.

– Mielőtt erről kérdeznének, ejtsünk még néhány szót az első és egyben utolsó munkahelyedről, az ELTE Elméleti Fizikai Tanszékéről. Amikor az egyetem elvégzése után oda kerültél, még a Puskin utcai híres D-épületében volt a székhelyetek. Hogyan emlékezel pályakezdeted idejére?

– Nagy Károly tanszékvezetőnknek volt egy azóta is hiányzó szemlélete: mindenki azt kutathatott, amit szeretett. Azt mondta, tudja, hogy a tudásunknak megfelelően dolgozunk, olyan tempóban, kinek-kinek ahogy megy, neki erre nem nagyon kell ráhatásának lennie. Ő gyakorlatilag az oktatást felügyelte. Azt nagyon komolyan kellett venni, óráit mindenkinek tisztességesen meg kellett tartania, azokról elkészni nem lehetett. Abba, hogy ki mit kutat, és mennyit publikál, nem szólt bele. Ma már álom, hogy ilyen létezett, de mi ebben nőtünk fel. A tanszéknek nagyon változatos altémái voltak: magfizika, molekulafizika, részecskefizika, plazmafizika, statisztikus fizika, termodinamika, általános relativitáselmélet. Széles, színes paletta, ami sajnos nem jellemzi már a tanszéket.

Amikor 1975-ben a tanszékre kerültem, Abonyi Iván előadásaihoz kellett gyakorlatokat vezetnem matematika-fizika szakos hallgatóknak. Bár addig még nem találkoztunk, mégis kedvesen, kollégaként fogadott, s miután megbeszélte a teendőimet, nagy fokú tanítási szabadságot adott.

– Abonyi Iván több nyelven beszélő, művelt ember volt. Dolgozószobájában a különböző nyelvű szakkönyvek mellett irodalmi folyóiratok is sorakoztak. Hosszú évekig segítette tudásával *Természet Világa* folyóiratunk szerkesztőségének a munkáját is.

A tanszéketeiken volt néhány nagy tudású, de kissé excentrikus tanár.

– Meglehet, a Kossuth-díjas egyetemi tanárra, Neugebauer Tiborra gondolsz. Ő valóban különös jelenség volt. Télen is rövidnadrágban és tornacipőben járt, aminek az orr-részét kivágta, hogy ne nyomja a lábujját. Magányos, idős bácsiként maradt meg az emlékezetemben. A kvantummechanika gyakorlati alkalmazásai érdekelték. Jártam a speciális előadására, tőle hallottunk először a gömbvillámok mibenlétéről. A Verne-regények természetkutatóinak alakját idézte. Általános természetismeretről beszélt, nagyon érdekes óráin nem volt mindig túlsúlyban a fizika. Jellemzőeként a természettanulmányozó szó jut eszembe.

– Még két nevet említek: Fényes Imre és Károlyházy Frigyes.

– Fényes Imre professzor a termodinamika mélységeiből mutatott meg nekünk sokat, de akkoriban már elment a filozófia irányába, ami nekem furcsa volt, s azt már nem éreztem követendőnek. A Gólyavárban tartottak egy vitadélután, a nagy terem tele volt hallgatókkal. Ott volt Fényes Imre, aki a fizika filozófiai kérdéseiről beszélő filozófusokkal valamiben nagyon nem értett egyet. Mérges lett és egy közmondással tette helyre a filozófusok fizikatudását:

„Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul!”. Ez még sokáig beszédtema volt a természettudományi karon.

Károlyházy Frigyeset nagyon csodáltuk. Alapgondolata az volt, hogy összekombinálja az általános relativitáselméletet és a kvantummechanikát. Ami máig nem sikerült másnak sem, de neki jelenleg is vannak követői. Mindenesetre a körünkben nagy nimbusza volt Károlyházy professzornak. Kémia-fizika szakos tanárokat szeretett tanítani, nem a matematika-fizikusokat, mert szerinte az utóbbiak elmerülnek a formalizmusban, a matematikában. Úgy érezte, a kémia-fizika szakosok jobban kapcsolódnak a valósághoz, a kísérletekhez.

– Régen volt, de még emlékszem arra, hogy mi, mat-fizesek együtt hallgattunk elméleti fizikaelőadásokat a kém-fizesekkel. Nagy Károly professzor pedig éppen azt értékelte bennünk, hogy a matematikában is otthon voltunk. A táblára írt egy-egy nehezebb levezetés után gyakran megjegyezte mosolyogva: „Ezt a kém-fizesek pirossal húzzák alá a jegyzetükben.”

– Az én időmben már külön tartottak elméleti fizikaelőadásokat a két szakpárosításnak, Károlyházy a kémia szakosoknak. Ő a tanári ankétok kedvelt előadója volt, elvarázsolta hallgatóit. Kis gyöngyszem az *Igaz varázslat* című könyve, amiben a kvantumfizikát igyekezett megértetni az érdeklődő olvasóval. Emlékére az ELTE Fizikai Intézete évente országos Károlyházy Frigyes problémamegoldó verseny rendez fizikatanár szakos hallgatóknak.

– Az ezredforduló idején a Vince Kiadó Tudomány-Egyetem könyvsorozata *Természet-Tudomány* alsorozatának szerkesztőjeként igyekeztem rábeszélni arra, hogy készítse el az *Igaz varázslat* bővített változatát, ott megjelentetjük. Hajlott is rá, de végül nem írta meg.

Térjünk akkor rá fő kutatási területedre a káoszelméletre. Említetted, hogy Szépfalusi professzor segítségével korán beléphettetek a születőben lévő világba. Hogyan indult útjára ez az új elmélet?

– Szemléletileg a döntő lépést Edward Lorenz tette meg 1963-ban, aki kimutatta, hogy egy kicsi eltéréssel végzett szimulációja ugyanannak a folyamatnak nagyon más eredményre vezet, de ezt nem numerikus hibának, hanem jelenségnek tulajdonította. Nagy felismerés volt: nem azt mondta, hogy rossz a gépem, a program, hanem úgy tekintett rá, mint jelenségre. Ezt azután sok kísérlettel bizonyították. A felismerés a meteorológiában jelent meg, azzal az üzenettel, hogy az időjárás előrejelezhetetlen. Tíz évvel később James Yorke amerikai matematikus írt egy cikket, később elmesélte nekünk, az volt a célja ezzel, hogy Lorenz gondolatát és a káosz szó használatát elterjessze. Lassan nőni kezdett azok száma, akik tudomást szereztek erről, és a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére robbant be a fizikába az az üzenet, hogy kétfajta mozgás létezik. Az egyik

az, hogyha icipici bizonytalansággal indítunk két mozgást, azok közel maradnak, a másik a káosz, amikor ezek nagyon gyorsan különbözővé válnak. Ez egészen megrázó felismerés. Máig nem tanítjuk az iskolában, pedig legalább ez az egy mondat hozzátartozna az általános műveltséghez. Vagyis van olyan mozgás, ami előrejelezhetetlen. Ezek ráadásul sokszor hétköznapiak: az egyszerre indított labdák igen eltérő módon pattognak le ugyanazon a lépcsőn. Az összes tanított fizikai példánk viszont az előrejelezhető mozgások köréből van.

– *A káoszelmélet kutatója milyen matematikát használ a jelenség leírására?*

– A matematikus azt mondaná, hogy klasszikus matematikát. Egyedüli új fogalom, ami a káosszal párhuzamosan föllép, az a fraktál, és az azzal kapcsolatos geometria, ami a fizikában nem szerkesztésnek, hanem a mozgást leíró differenciálegyenleteknek a következménye. A fraktál olyan alakzat, ami kicsiben ismétli önmagát, vagyis lekicsinyítve a nagy megjelenik az egészben, de nem teljesen pontosan. A káoszban a számítógépes szimulációk eredménye sokszor grafika-ilag értelmezhető eredmény. Ez vezetett engem a káoszon belül a szennyezések terjedésének a vizsgálatához, tehát környezetfizikai témához. Kiderült, ha szennyezést, mondjuk festéket teszünk áramló közegbe, s láthatóan a felszínen marad, akkor az nagyon gyorsan szétterjed. Ebben van benne a kezdőfeltételekre való érzékenység, a pillangóeffektus. Egy csepp festékből az áramló közegben nagyon gyorsan kiterjedt szálas alakzat lesz. A kiterjedtség mutatja, hogy a kezdetben közeli pontok nagyon különbözően mozognak, a szálasság meg a fraktálgeometriára utal. A szennyezés, a festék terjedése mögött káosz van, a kialakuló rajzolatok egyben esztétikai élményt is nyújtanak.

– *A pillangóeffektus kifejezés hogyan született meg?*

– Lorenz cikket írt arról, hogy egy sirály szárnycsapása milyen hatással van az időjárásra. A szerkesztő a sirály szárnycsapását a pillangóéra változtatta. A cikk szerint lehet, hogy drámai hatással, s valami nagyon rossz, például tornádó keletkezik ebből egy távoli helyen. Ezután James Gleick újságíró a *Káosz (Egy új tudományág születése)* című könyvében mindezt dramatizálva bevezette a pillangóeffektus fogalmát, azt sugallva, hogy már semmiben sem lehetünk biztosak, mert akár egy pillangó szárnycsapása is oda vezethet, hogy fejemre esik egy téglá, ami persze örültség. Hiszen az, hogy a kis eltérő hatás miért okozna éppen rosszat, ez nem következik semmiből.

Még ma is szenvedjük, hogy egy fontos dolgot nem tett hozzá Gleick a káosz jelenségének leírásához. Mert a helyes állítás az, hogy különböző mozgások alakulhatnak ki, ezeket külön-külön nem lehet előre jelezni, de az *összességüket* már igen, ha azt vizsgálom, hogy milyen valószínűséggel kerül a mozgás ide vagy oda. Ez egzaktnak megmondható. Ennek hangsúlyozása néha a komolyabb oktatásból

is kimarad. Ha a valószínűségi hozzáállást elfogadom, akkor a káosz statisztikai értelemben pontosan előrejelezhető. Ugyanezt az átlátást igényli a kvantummechanika. Mert abban is egy elektron pontos helyét nem, csak sok elektron eloszlását tudjuk megmondani. Érdekes, hogy ezt a káosz esetében később értette meg a világ. Azt kell feldolgozni, hogy a káosz a klasszikus fizikában jelent valószínűségi szemléletre való áttérést. Ez a valószínűség belülről jön, a rendszer sajátja. Döbbenetes a Newton-egyenleteknek az a tulajdonsága, hogy a rendszer valószínűségét is leírja. Erre hosszú évszázadokig soha senki nem gondolt.

– *Itt kerültél közel a kísérleti fizikához, hiszen megszületett a Kármán-laboratórium, aminek egyik alapítója voltál.*

– Nem baj, hogy erről már beszéltem a Természet Világában megjelent interjúban Silberer Verának?

– *Ezt a fontos mozzanatot itt sem hagyhatjuk ki életutadból, Vera írására pedig hivatkozni fogunk, mert azt is érdemes elolvasni.¹*

– Már abban a témában dolgoztunk, hogy a szennyezés miként terjed a levegőben vagy a vízben, amikor Szabó K. Gábor kollégám részt vett Cambridge-ben egy környezeti áramlásokról szóló nyári iskolán. Azzal jött haza, hogy csináljunk mi is egy olyan labort, amit ott megismert, mert az annyira fantasztikus. A D-épületben azonban a már létező csoportok számára sem volt megfelelő laboratóriumi hely, így képtelenségnek tűnt egy új megvalósítása. Elkezdtük beásni magunkat a környezeti áramlások irodalmába, amit addig soha nem tanultunk. Ehhez kellett volna nekünk egy laboratórium, amire a vezetőség is rábólintott, mondván, mindjárt költözünk Lágymányosra, ahol az egyetem új épületében talán nyílik erre lehetőségünk. Ott azután kaptunk két szobát, ahol megszületett a Kármán-laboratórium.

– *Többes számot használtál: kaptunk. Kik voltak a Kármán-laboratórium alapítói?*

– Négyen javasoltuk a laboratórium megalapítását. Ábécé sorrendben mondom a neveket: Horváth Viktor, Jánosi Imre, Szabó K. Gábor és Tél Tamás. A laboratóriumban úgy tettük, tesszük láthatóvá az áramlást, hogy sárga, piros, kék színű festékeket juttatunk a folyadékba. A kísérlet során kirajzolódó örvények és fraktálmintázatok nagyon látványosak voltak, absztrakt festményekre hasonlítottak. Akkoriban gyakran előfordult, hogy éjjelente színes tintákról álmodtam.

▼

1 Silberer Vera: Simonyi Károly-díj, 2009, Tél Tamás. Természet Világa, 2010. 2. sz.

– *Lám, egy fizikus is álmodhat színes tintákról...*

– Látványuk ma is lenyűgöző. Jánosi Imre volt a fő kísérletező, az összes fontos berendezés megtalálása és beépítése az ő eredménye. Janó, ahogy hívtuk, sajnos már nincs közöttünk, két éve elhunyt. Kiváló gyakorlati érzékű, széles látókörű fizikus volt, sokat tanulhattam tőle. Például szükség volt egy függőleges tengely körül különböző sebességgel forgatható henger alakú víztartó kádra. Külföldön ennek az ára százezer dollár körül mozgott. Janó kitalálta, hogy szerezünk be egy korongozó asztalt, aminek lábbal forgatható tányérján a fazekasok dolgoznak. Százezer forintért vettünk ilyen asztalt, ráépítettünk egy lapot, erre került az átlátszó falú henger, amit motorral különböző sebességgel forgathattunk. Beleláttunk a forgó rendszerben zajló áramlásba, így pillanatok alatt meggyőződhattünk arról, hogy ez teljesen más, mint a hétköznapi tapasztalatunk.

Meg kell szokni, hogy nagy skálán, például ezer kilométeres léptékben az óceánban és a levegőtérben ezek a mozgások már nem olyanok, mint aminek hinnénk. Például egyik külföldi utamról hazafelé tartva, a repülőgépen meglepve olvastam a frissen beszerzett oceanográfiáról szóló könyvben ezt a mondatot: „Az óceánban, mint tudjuk, a víz nem arra áramlik, amerre nyomják, hanem arra merőlegesen”. Ezen kiakadtam. A csőben arra áramlik a víz, amerre nyomják. Akkor mi ez? Pedig tényleg így van. Húsz évvel a végzésem után döbrentem rá, hogy nekem erről senki nem beszélt, holott ennek is fizikai magyarázata van. Ha belegondolunk, ez a Coriolis-erő következménye, ami a Föld forgásából származóan a mozgó testekre ható eltérítő erő, de csak nagy méretekben válik jelentőssé. Tehát ennyire különböző a nagy skálájú áramlások világa, mint a mienk. Laboratóriumunkban mindezt lekicsinyítve szemmel láthattuk a forgó kádunkban.

– *Pironkodva teszem fel az ilyenkor elmaradhatatlan kérdést: kísérleteiteknek volt valamilyen kézzel fogható haszna?*

– Az tehát a kérdés, kinek mi haszna származik ebből. Ebben az országban még soha senki nem végzett ilyen vizsgálatokat, mint amiket mi a laboratóriumunkban. Janó mondta büszkén: „Ilyen laboratórium ezer kilométeres körben nem létezik.” Kísérleteinkből újítások nem születtek, nemzetközileg elismert cikkek azonban igen.

Jánosi Imrével még együtt találtuk meg utódját a Kármán-laboratórium vezetésére: Vincze Miklóst, aki rátermett, kreatív kutató. Ismert egy olyan kísérlet, ami egyedülállóan modellezi a légkört, ahol hőmérséklet-különbség van a sarok és az egyenlítő között. A forgó kádban létrehozuk ezt a hőmérséklet-különbséget úgy, hogy hűtjük középen, melegítjük a szélén. Miklós viszont ezt a különbséget időben változtatta. Ha belegondolunk, ez a klímaváltozás. Mérte, hogyan változik az áramlás úgy, hogy közben a hőmérséklet-különbség csökken. A valóságban is

csökken a hőmérséklet eltérése a sarok és az egyenlítő között, mert a fölmelegedés nem egyenletes. Sokkal jobban melegszik a sarok, mint az egyenlítő, tehát összességében a különbség csökken miközben az átlaghőmérséklet nő, vagyis globális fölmelegedés történik. Ez az első kísérlet, ami a klímaváltozást modellezi egy kis forgókádban. Nagy eredmény, 2017-ben publikálták angolul.

Vincze Miklós fogalmazta meg a laboratórium szellemét követő legújabb DiRoS „Differential Rotation on a Sphere” áramlástanai kísérletet is, amit Kapu Tibor kutató űrhajósunk végzett el a Nemzetközi Űrállomáson. Ezt a kísérletet csak súlytalanság állapotában lehetett megvalósítani, hiszen csak így lehetett létrehozni forgó gömb körül egyenletesen eloszló vízréteget. Ennek megvalósítása az űrállomáson sem volt könnyű, Kapu Tibornak ebben az amerikai parancsnokuk, Peggy Whitson segédkezett. Ez az egyedülálló kísérlet segíthet jobban megérteni a bolygók, például a Szaturnusz légkörének áramlásait.

– Minden új elmélet megszületését nagy remények kísérik. A káoszelmélet meg tudott felelni ezeknek az elvárásoknak?

– A nyolcvanas években voltak olyan állítások, hogy a relativitáselmélet és a kvantummechanika fölismerése mellett a káosz a huszadik század új paradigmája. Ez annyiban nem igaz, hogy nem jár új mozgási törvénnyel. A klasszikus Newton-egyenlet ugyanúgy a káoszt is leírja. Csak nem volt szemünk arra, hogy ezt korábban fölismerjük. Elsősorban azért, mert a rendszert szimulálni kell, és ehhez nem volt meg a számítógépes hátterünk. Tehát ez nem egy új paradigma, hanem csak a régiben felismerése egy új viselkedésnek.

A káoszban az az új, hogy egyrészt szétválnak a különböző mozgások, a másik pedig, hogy amibe átmennek, azt a viselkedésformát valószínűségekkel lehet leírni. Ugyanez van a klímában is, ha lenne egy teljesen jó, megbízható klímamodell, ami talán lassan már lesz is, akkor megmondható lenne, hogy mondjuk kétezer-százban adott intervallumon belül egyes hőmérsékletek milyen valószínűséggel várhatók.

Szemléletesen, a szétváló klímátörténeteket párhuzamos földi klímáknak nevezzük.² Elgondolkodtató, hogy a fizika törvényei végtelen sok – de nem tetszőleges – klíma-időfejlődést tesznek lehetővé, de ezek közül csak egyben élünk, arról szerezhetünk csak méréssel tudomást.

– Egyik káoszról szóló írásod alcímét idézem: „Mi nem káosz és miért nem.”

– A zaj például nem káosz, az nem belülről jövő, hanem külső hatásból eredő véletlenszerű viselkedés. A turbulencia sem káosz, annál bonyolultabb. A turbu-

▼

² Bóday Tamás és munkatársai: A párhuzamos földi klímák elmélete, Magyar Tudomány, 2017. 2. sz.

lencia az áramlásoknak térben és időben is véletlenszerű mozgása. A hagyományos káosz pedig időbeli össze-vissza viselkedés.

– *A káosz elmélete társadalmi jelenségekre is alkalmazható?*

– Elismerem, hogy a közel hasonló helyzetből induló mozgásoknak a nagy széttartása tökéletesen megtapasztalható például egy érettségi találkozón. Ugyanabba az iskolába jártunk, ugyanazt tanultuk, húsz év múltán mégis egészen különböző életutakról számolunk be. Ez azonban azért nem káosz, mert nincs mögötte matematikai struktúra. A káosz természettudományi jelenség, amihez hozzátartozik a mozgásegyenlet.

– *Akkor a káoszelméletet jól körbejártuk. Váltunk témát. Szívügyed a tanítás, a fizikatanárok továbbképzése.*

– Beszéltem már neked könyvelést tanító édesanyámról. Gyermekként elalvás előtt gyakran láttam a másik szobából átszűrődő fényt, tudtam, hogy ő még dolgozik. Elismeréssel gondoltam arra, hogy még tizenegykor is az asztalnál ül, és piros tintával dolgozatokat javít.

– *Így hát nem véletlen, hogy a tanári hivatás benned is emberére talált.*

– 1975-ben, amikor végeztem, megüresedett egy állás az édesanyám iskolájában, a Jurányi utcai Földes Ferenc Kereskedelmi Szakközépiskolában. Megkérdezték, tanítanék-e ott matematikát esti tagozaton. Úgy gondoltam, belevágok. Tanítványaim tizennyolc év körüli fiatal nők voltak, akik titkárnőként szerettek volna dolgozni, de ehhez kellett az érettségi. Matekból is vizsgázniuk kellett. Ott átéltem, hogy a tanítás nem szolgáltatás, hanem szolgálat. Nekem az volt a feladatom, hogy felkészítsem, átsegítsem őket az érettségire. Fontos feladat volt a másodfokú egyenletek megértetése. Megismertettem velük a megoldóképletet, hogy az mire jó. Példák megoldását gyakoroltuk. Átéreztem, a tanítás nem arra való, hogy megmutassam, én mennyit tudok, hanem azt kell elérnem, hogy az előírt anyagot befogadják. Ezt próbáltam megvalósítani később is, ez volt édesanyám vonala. Az esti iskolába járó tanítványaimnak nem volt könnyű életük: munka után öt óra körül kezdődött a tanítás és negyed tízig tartott. Azután hazamentek, hogy felkészüljenek a következő napjukra.

– *Ugyanezt éltem át a Ponty utcai Közgazdasági Technikumban, ahol egyetemistaként én is matematikát tanítottam estiseknek.*

– *Te is így mondanád el az iskolai tanítás lényegét?*

– *Nem hiszem, hogy ilyen jól tudtam volna megfogalmazni.*

– Neked mondom, hogy a tanáriban nem túl távoli szomszédom volt Radnóti Fanni.

– *Micsoda véletlen, hogy ő újra előjön egy beszélgetésben!*³

– Igen. De most nehogy Simonyiék kapcsolatával hasonlítsd ezt össze, mert az sokkal szorosabb volt, én meg csak tisztelettel néztem Radnóti Fannira. Nagyon szerény, aranyos hölgy volt. Meglepődtem, hogy ilyen iskolában tanít franciát, ez a főállása. Ő is ott járkált velünk naplóval a kezében óráról órára.

Amikor már az egyetemen tartottam hallgatóknak gyakorlatot, megfogalmaztam magamban, hogy olyan órákat szeretnék tartani, ahol mindent meg lehet érteni. Megcéloztam a csoport közepét, és arra törekedtem, hogy mindenkinek adjak hasznos tudást. Nem mentem el a különleges érdekességek irányába, ezért talán unalmasabbak voltak az óráim. Arra törekedtem, hogy mindenki mindent értsen. Erre egyébként Kondor Imre, Rácz Zoltán és Sasvári László kollégáim órái adtak mintát, és az érettségire felkészítendő fiatal hölgyekre gondoltam, akiknek létkérdés volt, hogy megtanítsam őket a másodfokú egyenletek megoldására.

– *Szerepet vállaltál az ELTE Fizika Doktori Iskolája Fizika tanítása programjában. Annak egyetemi tanárként 2007–2021 között a vezetője voltál.*

– Juhász András kollégám ötlete volt, hogy érdemes lenne fizikatanárok számára olyan doktori képzést indítani, aminek sikeres elvégzése után módszertani eredményért is lehessen PhD-t szerezni. Felkértek ennek a doktori programnak a vezetésére, én pedig teljes szívvel és erőmmel azonosultam a feladattal. 2007-ben indult be az első évfolyam, azóta közel negyven PhD-dolgozatot védtek meg a tanárok. Ilyen sehol másutt nincs az országban. A doktori képzéshez tartoznak előadások. Nálunk a doktoranduszoknak tizenhat ilyen előadást kell meghallgatniuk négy félévben. Ezek egy része a fő területek más szempontok szerinti ismétlése, másik részük új anyag, ilyen például a környezetfizika. Nagy terhelést kapnak a doktori képzésre vállalkozó tanárok, többségük mégis azt mondja, végre újra tanulhatok! Az egyik saját doktoranduszom bajai volt, neki fél négykor kellett elindulnia vonattal, hogy kilencre Budapestre érjen az előadásra. Ezt csinálta két évig, minden hónapban egy szombaton. A tanárok saját kutatómunkát végeznek témavezető irányításával. Cikkeket kell írniuk, nálunk egy angol nyelvű és három magyar publikálása kötelező négy év alatt. Aki végez, büszke lehet magára, és nagyon meg is érdemli az elismerést. Örömmel látjuk, hogy egyre több tanári pályázatban nyerne el díjakat.

▼

3 „Én voltam a Prof felesége”. Simonyi Károlyné Somossy Zsuzsával Staar Gyula beszélget. Forrás, 2025. 10. sz.

– Jó erről hallani. Ugyanakkor az elmúlt évek során a fizikatanárok száma egyre fogyatkozik. A közoktatásban gyengül a fizika szerepe. Milyenek erről a tapasztalataid?

– Az első visszaesést 2013 előtt sokan annak tulajdonítottuk, hogy a Bologna-rendszerbe gyömöszölték a tanárképzést. Ha a tanárszakos hallgató főszakjának a fizikát választotta, akkor annak előadásait három évig a fizikusokkal együtt hallgatta. Jó esetben a matematikát választotta mellékszaknak, akkor azonban már nem ugyanazt tanulta, mint a matematikus, hanem sokkal kevesebbet. Három év után következett a pedagógia, meg sok minden más, de ezt az aszimmetriát nem lehetett eltüntetni.

– Holott nem véletlenül tették össze korábban a matematikát és a fizikát, ami az egyik legkeményebb tanárszakos párosítás. A fizika matematika nélkül elég nehezen képzelhető el.

– Igen, és ráadásként a Bologna-rendszer bevezetése óta tetszőleges szakpárosítás megengedhető. Tehát vannak például magyar-fizika, angol-fizika, hittan-fizika szakos hallgatóink is. Persze, ha már így van, ebből is megpróbálunk valami hasznosat kihozni. Egy magyar szakos hallgatónkkal például Vincze Miklóssal diákköri dolgozatként feldolgoztattuk, miként mutatkozik meg *A Valencia-rejtély (Hang-és képsor)* című színművében Ottlik Géza lelkesedése a fiatalkorában hallgatott új tudomány, a kvantummechanika iránt. Így a hallgatónk munkája során felismerhette, hogy lehet a kvantumfizikát szeretni, hiszen olyan nagy írónk, mint Ottlik Géza is mennyire értette, kedvelte.

– Akinek különben komoly matematikai műveltsége is volt. Irodalomtörténészek szerint ez megmutatkozik írásainak logikai szerkezetében. Emlékszem, valahol szép levezetéssel együtt azt is megírta, hogyan jutott eszébe a Kálvin téren egy matematikai versenyfeladat, egy diofantoszi egyenlet megoldása.⁴

– Mi úgy éreztük, hogy a Bologna-rendszer bevezetésével felemás tanárok születnek, ezért érveltünk a tanárképzés kiléptetéséért ebből. Sikeresen, mert 2013-ban visszaállt a korábbi, kétszakos tanárképzés. Ugyanakkor a tanárszakos hallgatók már nem tanulnak együtt a matematikusokkal és a fizikusokkal, így nem azonosulnak a kutatói szemlélettel. Gyakran halljuk tőlük, hogy miért kellene nekem többet tudnom annál, amit tanítok. Persze, a tanárnak nem kell kutatónak lenni, de azért az elvárható, hogy többet tudjon annál, amit éppen megtanít a diákjainak. Csak remélni lehet, hogy ezt az elvárást a tanárképzés érvényesíteni kívánja.

4 Ottlik Géza: Próza. Félbeszakadt beszélgetés Réz Pállal. Magvető Kiadó, Budapest, 1980

A fizikatanár-képzésben, amikor a kvantumfizikát tanítottunk, a hallgatók közül többen elmondták, félnek ettől a tárgytól, mert nincs hozzá megfogható képük. Akkor, annak az illusztrálására, mekkora nagy dolog, hogy az emberiség megértette a kvantumfizika lényegét, bemutattam nekik Milos Forman *Amadeus* filmjének kis részletét. Abban Salieri beszél már öregen és betegen ellenlábasá, Mozart egy darabjáról (Gran Partita, III. tétel). Felidézi, hangjában a felismeréssel: úgy kezdődik, mint egy óramű, s akkor egyszer csak ott fenn megszólal az oboa kitartott hangon, hosszan, amit lassan átvesz a klarinét. Ez zenei csoda! Amikor a kvantumfizika lényegi pontjaihoz értem, éltem a figyelemfelhívással: itt szólal meg az oboa! Nem tudom, hogy ettől jobban megértették-e a kvantummechanikát, de azt biztosan átélték, hogy itt valami nagy dolog történt, hiszen ez a felismerés az egész fizikustársadalmat megrázta.

Azután jött egy újabb hullámvölgy, amikor visszaesett a fizikatanárnak jelentkezők száma, de a többieké is, hiszen látták az elszomorítóan alacsony tanári fizetéseket. Sajnos, akkor néhány pótcselekvésre került sor, gyorsított képzéssel fizikatanár lehetett az is, aki mérnökként vagy akár történelemtanárként végzett. Most, hogy emelkedett a tanárok fizetése, ezzel együtt a tanárszakokra jelentkezőké is, meggondolandó lenne ennek a gyorsított képzésnek a kivezetése.

A tendencia az, hogy egyre kevesebb tananyagot tesznek a Nemzeti alaptantervbe, a NAT-ba. Látványos dolgok kerülnek a fizika tankönyvekbe, de az már nem érdekli őket, hogy azok hátterét is megmagyarázzák. Bulvárújságírás szintjén tanítjuk a fizikát. Inkább tanítsunk kevesebbet, de azt mélyebben, a fizikáról hű képet adva. Most például tanítjuk, hogy van ciklon, de hogy miért forog, arról említés sem történik. Azért forog, mert a Coriolis-erő eltéríti. Az pedig nem tananyag, így a forgás okáról sem esik szó. Ez azt jelenti, hogy a fizika lényegét nem adjuk át. Az a szöveg, hogy a gyerekek így is túl vannak terhelve, ami helyett arra kellene törekedni, hogy megtaláljuk azokat, akik terhelhetők. Nem volt helyes elfogadni, hogy már a 10. osztály végén abbahagyjuk a fizika oktatását. De, ha már ez bekövetkezett, akkor legalább abban a kevesebben ne leíró fizikát tanítsunk, próbáljuk megértetni a diákokkal, mi a fizikai jelenség alapja, mi hogyan működik.

Ebben az az elkeserítő, hogy vannak igazi tehetségek a társadalom minden rétegében, s ha a gyerekek lenne érzéke a valódi fizikához, ez a tehetsége nem bukkanhat elő. A jelenlegi oktatásban csak az derül ki, hogy jól tud-e beszélni a fizikáról. A gondolkozáshoz matematikai, kísérleti készség is kell, ami helyes képet ad a fizikáról, de ezt nem kapja meg a diák. Az olyan őstehetséget, mint ami egykor Faraday volt, a mai oktatásban szinte lehetetlen felfedezni.

A matematika oktatásában is hozzákezdtek a könnyítésnek. Ne terheljük a gyerekeket a szinuszfüggvény kilencven fokon túli kiterjesztésével. Nem vették észre, hogy így a fizikában nem lehet hullámot tanítani, ami csak 360 fok után ismétlődik. Itt tartunk.

– *Ma is emlékszem rá, 2012. november végén hoztál nekünk egy cikket, Milyen tudomány a fizika? volt a címe. Annak a mottóját választottam beszélgetésünk elé is. Írásoddal egy szemlélet ellen küzdöttél. Olyan fontosnak éreztem, hogy a nyomdai leadás előtt álló Természet Világa folyóiratot áttördeltettem, hogy már a decemberi számunkba bekerüljön az írásod.*

– Ezt most is köszönöm. Abban az írásomban az ellen tiltakoztam, hogy a 2012-ben elkészült Nemzeti alaptantervből a természeti törvény fogalmát kitörölték, a társadalmi törvényét azonban nem. Szerencsére mára újra visszakerült, de akkor volt egy periódus, amikor nem lehetett kimondani, hogy Newton-törvény.

– *Mit akartak elérni ezzel?*

– Posztmodern filozófusi gondolat lehetett a háttérben, hogy mindenkinek lehet vélt igazsága. Az ilyen filozófusok – noha példaként rendszerint a fizikát hozzák – nem jutnak el odáig, hogy a fizikában ez nem így van. A fizikában egyetlen igazság van, aminek kizárólagos kritériuma a kísérlet és megfigyelés, ahogyan az a Feynman-idézetben is szerepel. Ezt nagy hangsúllyal kellene hirdetnünk: van a kultúrának egyetlen nagyon szűk területe, ez a fizika, a természettudományok, ahol el lehet dönteni, hogy kinek van igazsága. El lehet dönteni, hogy mi az igaz állítás. Az, ami a kísérlettel összhangban az elmélet szerint történik. Kultúrkinsznek kellene tekinteni, hangosan örövendezni ennek. Persze, az is igaz, hogy a fizikai kutatások élvonalának forrongó területei nem ilyenek, s a filozófusok talán csak erre figyelnek, de ami a tananyagba kerül, amit tanítunk, az már letisztult tudás.

– *A posztmodern filozófusok miért nem fogadják el az elmondottakat?*

– Mert feltehetően nem ismerik el, hogy a természeti törvény valóban mindenkire érvényes törvény. Azt gondolják, hogy a világ olyan, mint egy családi veszekedés, mindenkinek van valami igazsága. Az ő területükön az dívik, hogy neked is van igazságtartalmad, meg nekem is. Pedig a természettudományban, a fizikában van olyan, hogy csak nekem van igazam. A fogalmat bevezető Kuhn nyomán paradigmaváltásról beszélnek. Ugyanakkor nem váltásról van szó, mert például a relativitáselmélet nem leváltja a klasszikus fizikát, hanem mellé áll. A klasszikus fizika törvényei továbbra is érvényesek maradnak a mindennapi világunkban. A szóhasználat sajnos deformálja a helyes képet. A paradigmaváltás helyett szerintem helyesebb szóhasználat a paradigmabővülés. Mert a klasszikus fizika, a kvantumfizika és a relativitáselmélet nem leváltja a másikat, hanem egymás mellett élnek. Szó sincs a paradigmák harcáról, ahogy pedig sokan hirdetik.

– *Jut eszembe, még a matematikának is ilyen örökéletű igazságai vannak.*

– Elismerem, de az egy logikai igazság. Nem néz ki a világra. A matematikában nincs kísérlet. Emlékszem, a T. Sós Verával készített interjúdban⁵ ő azt fejtegette, hogy a matematikus egy sejtés igazságát szobában ülve, a külvilágtól függetlenül is eldöntheti. A fizikus ezt nem mondhatja. Nekünk ki kell néznünk a szobából a jelenségre, s ha van hozzá elmélet és a kettő stimmel, az az igazság.

A logikai igazsággal összefüggésben elmesélem az egyik élményemet. A doktori vizsgám idején, 1977-ben, egy ideológiai tárgyat is kellett választanunk. Több lehetőség közül a szocializmus politikai gazdaságtana mellett döntöttem. Kaptam hozzá egy jó vastag, 350 oldalas könyvet, amit meg kellett tanulnom. Elkezdtem olvasni, elmerengve azon, hogyan jutok ennek a végére. Egyszer csak, a századik oldal táján észrevettem, hogy van ebben valami logika. Merthogy érveltek a szerzők. Megpróbáltam megtalálni érvelésükben a logikát, amit követnek. Rájöttem, mi az a logika, de nem értettem vele egyet. Jött a vizsga. A kapott tételt jól megválaszoltam, de következtek a plusz kérdések. Ezeket hallva megszólalt a belső figyelmeztetés: „Ne azt válaszold, amit te erről gondolsz, kövesd a könyv logikáját!” Úgy tettem. Nagyon megdicsért a vizsgáztató, azt mondta, ilyen fizikust még nem látott, aki ilyen jól áttekinti a szocializmus politikai gazdaságtanát. Ebből azt a tanulságot fogalmaztam meg magamban, hogy a logika önmagában nem elég, mert bármire fel lehet használni. Így kerültem vissza a fizikához. A fizika nemcsak logikus, hanem van egy igazságfogalma. Persze, mindenféle ideológiának van igazságfogalma, de a fizika, a természettudomány van abban a kivételes helyzetben, hogy objektíven el tudja dönteni, hogy mi igaz. De nem a logika miatt tudjuk, hogy mi az igaz...

– *Melyik erősebb, melyik a szívvedhez közelebb álló, a kutatói vagy az oktatói vénád?*

– Bennem ez soha nem vált ketté. Szeretem megosztani a tudásomat másokkal, és leköt, amikor gondolkodom új jelenségek megismerésén. A kutatói lét haszna, hogy soha nem fogok unatkozni, mert mindig izgat majd az új, érdekes kérdés, vágyom majd a teljesebb megértésre. Ennek soha nincs vége. A végtelennel szembeül az ember, ha kutató.

– *A megismerés végtelenjével.*

– Igen, és ez nagy öröm. Ugyanilyen örömmel tanítok, egészen kiváló doktorandusz tanítványaim és fiatal kollégáim voltak az elmúlt évtizedben. Ha szabad neveket említenem, elsősorban Gruiz Mártonra, Haszpra Tímeára, Herein Mátyásra, Jánosi Dánielre, Kovács Tamásra és Tóth Kristófra gondolok.

▼

⁵ A matematika professzor asszonya: T. Sós Vera. In: Staar Gyula: Matematikusok és teremtett világuk, Vince Kiadó, Budapest, 2002.

– *A kiválóság említése eszembe juttatja, hogy a kutatás támogatási rendszerével sem vagy kibékülve.*

– Ma minden kutatási pályázat a kiválóságot díjazza. Ez rendben is van, csak nem veszik észre, hogy széles alaprétegből válik ki a kiválóság. Támogatni kellene a kiválóság alatti, még mindig nagyon jó réteget is. Úgy látom, a tehetséges fiatal kutatók nem kapnak kellő lehetőséget, nem tudnak pályázatokat elnyerni, ha nagyon jók, de valamilyen megítélés szerint még őket nem tekintik kiválónak.

– *Régen erre volt jó az OTKA-program.*

– Igen, és állítom, ma is sokkal bővebb rétegnek kellene megadni a kutatási lehetőséget. Joggal vagyunk büszkék Karikó Katalin és Krausz Ferenc Nobel-díjasainkra, de ők a hetvenes-nyolcvanas években jártak iskolába, amikor még, halkan jegyzem meg, 12. osztályig tartott a fizika oktatása. Semmi nem garantálja, hogy lesznek megint természettudományi Nobel-díjasaink. A tucatnyi kiváló diákolimpikonunk sem garancia erre, hiszen új Nobel-díjasaink sem voltak olimpikonok. Esélyük persze lehet rá, ezért is mondom, úgy kellene tervezni, hogy nagyobb kutatói kört tekintünk támogatandónak.

– *Arra kértél, beszélgetésünkben a díjaidról lehetőleg ne essék szó. Pedig kutatómunkádat és a tehetséggondozásban végzett tevékenységedet több alkalommal is díjakkal ismerték el. Ezek közül egyet azért mégis előveszek, a Simonyi Károly-díjat, amit Charles Simonyi alapított édesapja emlékére. Ezt a díjat azok az oktatók, kutatók nyerhették el, akik a műszaki tudományok és a fizikai tudományok területén a felsőoktatásban vagy kutatóintézetben kiemelkedő tudományos teljesítményt mutattak fel. Már az első két kitüntetett, Csurgay Árpád és Németh Judit fémjelezte ennek a díjnak az értékét.*

Jól érzem, hogy ez a díj számodra több vonatkozásban is közel áll a szívedhez?

– Igen, hiszen a díj földíázta bennem az egykori nagy élményt. Jelen voltam Simonyi professzornak az ELTE-n tartott fizikatörténet-előadásán, ahol olyan láttatóan kapcsolta össze az emberiség történetét és a fizika fejlődését, hogy ez engem elbűvölt. Ily módon különösen közelinek éreztem magam a díj névadójához, és igen megtisztelő volt, hogy ebben az elismerésben részesültem. Nagy örömmel láttam a Műegyetem Q épületének Simonyi Károly-terme bejáratánál magasan elhelyezett, bronzból készült domborművet, ami azt ábrázolja, amint a névadó a Maxwell-egyenleteket írja a táblára. Ez minden fizikus és mérnök számára fantasztikus látvány, szélesebb körben is ismertté kellene tenni a domborművet. Elismerésem annak, aki ezt kitalálta és megformázta.

– *Veres Gábor szobrászművész alkotása, ő készítette el Simonyi Károly mellszobrát is, ami Egyházaskaluban, a róla elnevezett iskola kertjében áll. Nem hallgathatom el, hogy*

két embert ismerek, akik tiltakoztak az akadémikus tagságra jelölésük ellen. Az egyik Simonyi Károly volt. Te miért voltál ellenálló?

– Nem szívesen beszélek erről, hiszen az idén kétszázéves Akadémiát ma már inkább félteni kell. Nem irigylésre méltó Freund Tamás elnök küzdelme az intézményét érő támadások miatt, és elődjének, Lovász Lászlónak sem volt az... Hogy az ellenállásomat megértsd, távolabbról kell indulnom. Kamaszkoromban láttam a *Tizenkét dühös ember* című filmet. Nagy élmény volt, ami sokféleképpen hathat az emberre. Rám úgy hatott, hogy megfogalmazódott, nekem nem kell igazodnom senkihez. Ebben benne van a függetlenség iránti vágy, ugyanakkor „hittérítő” sem szeretnék lenni. Arra jutottam, nem kell félnem attól, ha másoktól teljesen különálló véleményem van. Segített abban, hogy ne fogadjak el mindent, amit az iskola tanított, s ez később a tudományban is hasznomra vált. Az akadémiai tagságról szólva pedig nem szerettem volna belekerülni alkupozíciókba, szövetkezésekbe... Elégedj meg ennyivel.

– *Feleséged is meglegedett ezzel?*

– Elfogadta. Amikor kollégáim próbálkoztak az akadémikusi jelöléssel, megkérdezték őt erről. Tesztelték, hogy egyetért-e az ellenkezéssel. A mi gondolkozásunk azonban nagyon hasonló, nem kívánta, hogy belső békém veszélybe kerüljön. Ő sem az anyagi előnyöket tartja legfontosabbnak. Húsz éve viszont, hogy megkaphassam a nagydoktori honoráriumot, akadémiai köztestületi taggá kellettennem. Ugyanis ennek hiányában, ha úgy látják, hogy az illető nem tesz eleget a fizikus közösségért, megvonható tőle a juttatás. Erről körlevelet kaptam az Akadémia akkori elnökétől. Szép, udvarias válaszlevelet írtam, hogy úgy érzem, mindenben eleget teszek a kívánalmaknak, de nem kívánok belépni a köztestületbe. Buta fejjel a levelet megmutattam a feleségemnek. Ezt nem küldheted el, mondta. A nagydoktoriért járó, egyébként nem túl magas honorárium elvonását igazságtalannak érezte volna.

– *Ismeretlenül is egyet kell értenem veled. Megkérdezhetem, hogyan ismerkedtetek meg?*

– Fiatal oktatóként egyetemi felvételi előkészítő tanfolyamokon tanítottam az orvosi egyetemre készülő diákokat. Ennek során ismertem meg feleségemet, aki a Semmelweis Orvostudományi Egyetemre jelentkezett. Négy évig nem vették fel a SOTE-re, ami számára nagy megpróbáltatás volt, de így találkozhattunk az előkészítő tanfolyamon.

– *Miért nem vették fel?*

– Egyházi iskolában, a Patrona Hungariae-ben érettségizett. Négy év csúszással elvégezte az orvosi egyetemet, allergológus és tüdőgyógyász lett, belgyógyászként dolgozott. Nagyon lelkiismeretes orvos, nyomozati anyagként tekint a betegeire, a

szokatlan jelenségeknek is gondosan utánajár, gyakran felfedezve rejtett, veszélyes bajokat.

– *Akkor még egy kutatói alkat is van a családban. Követőd, a fizikus pályán?*

– Fizikusként részben, kutatóként igen. Két fiam közül az idősebb mérnök lett, cégtulajdonos, a másik orvosi PhD-t végzett, a SOTE Gyermekklinikáján dolgozik. A két unokánkat idősebb fiunknak és feleségének köszönhetjük, amikor a kicsik nálunk tartózkodnak, csak rájuk figyelek, semmi másra. Nagy adomány, hogy itthon vannak, a közelünkben laknak, így gyakran láthatjuk őket.

– *Visszatérnék még néhány kérdés erejéig hozzád, másik otthonodhoz, a fizikához. Jól választottál szakmát és azon belül kutatási irányt?*

– Egyértelmű a válaszom: igen. Én még mindig örömmel dolgozom, tanítok és kutatok. A fizika – ahogy egyszer Kondor Imre fogalmazott – két nagy részre bomlik, a nagyon nagy vagy nagyon kicsik vizsgálatára és a közepes méretű rendszerek vizsgálatára. Én az utóbbi, emberléptékű kutatásába kerültem bele, és úgy érzem, ezt látom át jobban. Ugyanakkor tisztelettel nézem a nagyon nagyok és a kicsik világát is. Megjegyzem, az, hogy a fizika két nagy területe közül melyikbe kerülünk, az nagyrészt a véletlenen vagy a témavezetőnkön múlik. Lehetett volna nekem másik témavezetőm is, és akkor most a nagyon kicsik vagy a nagyon nagyok világában lennék inkább otthon.

– *Akkor most divatosabb lennél részecskefizikusként vagy kozmológusként.*

– Nem akarok divatos lenni. Emiatt nem aggódok. Azt teszem, ami engem érdekel, amiben jónak érzem magam.

– *Álmodsz még színes tintákról? Gondolom, sejtet, miért kérdezem.*

– Igen, azt szeretném tudni, meddig lehet aktív az ember a tudományban. A kísérleti munkában már nem veszek részt, de a gondolkozás öröme még mindig inspirál, cikkeket is írok, rendszerint kollégákkal együtt.

– *Az új világunkban egyre inkább teret nyerő mesterséges intelligenciáról mi a véleményed?*

– Megvallom, nem látok tisztán, igyekszem e területhez közelálló kutatóktól tájékozódni. Nekem az egyik legrémségesebb jövőképem az, hogy egyszer csak hallgatni fogom Beethoven 10. szimfóniáját, nézem majd Picasso soha nem látott festményét, amit a mesterséges intelligencia készített. Ebben azt a veszélyt érzem, hogy tönkreteszi az emberi teljesítmény tekintélyét. Mert ha a gép megcsinálja ugyanazt, mint ők, akkor nem voltak nagy emberek. Így persze a mindennapi emberi teljesítmény is elhalványul.

Ezzel kapcsolatban említtem, hogy idén indul egy tanár PhD-hallgatónk azzal a témával, hogyan lehet mesterségesintelligencia-rezisztens versenyfeladatokat kidolgozni. Az alapgondolat az, hogy egyetlen dolgot nem tud a mesterséges intelligencia pótolni, a mérést. Tehát olyan feladatot adjunk, ahol el kell végezni valamilyen mérést a diáknak. Ily módon lehet egyéni teljesítményt mérni. Remélem, még mást is ki lehet találni, ami mesterségesintelligencia-ellenálló.

– *Elszaladt az idő, pedig még legutóbbi könyvedről is szerettelek volna kérdezni.*

– Még 2003-ban írtam egy jegyzetet, amiben összefoglaltam a Kármán-laboratóriumban folyó tevékenység elméleti alapjait. Azóta sok minden alakult, s az utóbbi két évben nyugdíjasként volt időm arra, hogy az anyagot átrendezzem és kissé bővítsem. A *Környezeti áramlások: Elméleti alapok, kísérleti jelenségbemutatók* e-könyvként jelent meg a Typotex Kiadónál, s ingyenesen letölthető a kiadó honlapjáról. Külön érdekessége, ahogy címe is jelzi, hogy nem kizárólag elmélet: QR-kódok segítségével csaknem félszáz kísérlet rövid videóját is megnézheti az olvasó, melyek hűen tükrözik a Kármán-laboratóriumban is megfigyelhető jelenségeket.

– *Már csak egy jó kérdés kellene a beszélgetésünk végére!*

– Amíg ezen gondolkozol, elmesélem a nyári élményemet. A kétéves kislány és az ötéves fiú unokámmal hármásban mentünk a játszótérre. Ők azok, akik bearanyozzák a napjainkat. A következő történt. A kicsi lány fölmászott egy kis csúszdára, a nagyobb szembe vele mászott a lejtőn, és fejét odanyomta a kicsihez, nem hagyta lecsúszni. Odamentem, lefejtettem a nagyobb unokámat a lejtőről, akivel egyébként nagyon jó a kapcsolatunk. Erre ő odaszólt nekem, nem is ingerülten: „Hülye vagy”. A kicsi lecsúszott, odajött hozzám, felnézett rám, és azt mondta: „Te nem vagy huje, nagypapa!” Az *ü* hangot még nem tudja kiejteni. Kell ennél nagyobb elismerés?

(2025 októberében)

Virág Ágnes

„Nem az a hülye, aki a kerítést kitalálta, hanem az, aki elhitte”

Deli Gábor festményei és grafikái

Deli Gábor festői látásmódja alapvetően épít az alternatív zene, a magyar filmek és a magyar fotográfia vizuális motívumaira, emlékképeire, összérzeteire, valamint a magyar kortárs költők és írók műveinek világára. Fontos kihangsúlyoznunk a „világ” kifejezést, mert Deli festészetének folyamányában – legyen az papíron, faroston, kartonon, vásznakon vagy pusztán talált tárgyakon – egy lokális, alföldi világ jelenik meg. Egy világ visszatérő hősökkel és eseményekkel, olykor drámai, groteszk, néha erotikus, viaskodó, gyötrelmes, máskor felszabadítóan humoros formákat öltve. Deli Gábor kötődik az alföldi helyszínekhez, amelyek gyerekkorának, múltjának és jelenének helyszínei. Szívesen pattan biciklire és vág át Kecskemét Főterén, keres egy padot, ahol nyugodtan nézelődhet, szemlélődhet. Szereti felfedezni a kis utcákat. Ezért is mondja pécsi egyetemi éveiről: „én az egyetemi közeget és gondolkodást, munkát szerettem. Nem szerettem Pécsét. Én az alföldi viszonyokhoz akartam igazodni. Szerettem volna DLA-t csinálni és egyetemi oktató lenni, de az Alföldön nincs képzőművészeti egyetem, így ennek az útnak nem volt értelme számomra. Ez csak erőlködés lett volna. Éppen ezért nem adom a képeimet pesti aukciókra, ezeknek itt a helye, idevalósik, itt hitelesek. Igaz, Kecskemétnek is volt már pezsgőbb időszaka, de hiszem, hogy lesz még hasonló. Akkor elevenen működött a Magyar Fotográfiai Múzeum, a Magyar Naiv Művészek Gyűjteménye, a Zsinagóga... Leskowszky (Albert, a Hangszergyűjtemény alapítója) elhúzott a városban a chopperjén. Egyszerűen romantikus volt, amikor Buda Ferencsel álltunk az esőben egy nagy fa alatt. Mégiscsak egy Kossuth-díjas költővel vártam az eső végét. Mindezek idekötnek, itt érzem otthon magam.”¹

Eső szemerkél túl a falon,
zörög a zárt ajtón, ablakokon.
Házamba húzódván, mint a csiga,
alszom csak, nem álmodom.

Nem szólok, semmit nem gondolok,
Zenél az ereszsatorna, én hallgatok.

▼

¹ Idézet a Deli Gáborral készült interjúból, 2025. szept. 29.

Magamra vékony méshártyát vonok.
Beforr a száj, a torok.

(Buda Ferenc: *Túl a falon*)

Deli Gábor Kiskunfélegyházán született, Móricgáton nőtt fel; általános iskolái közül, elsősorban a támogató gyerekközeg miatt, kiemeli a jakabszállási éveket. Később a középiskolát a kiskunfélegyházi gépipariban végezte. Mosolyogva mondja: „Két évig beállító műszaki géplakatos voltam.”² Aztán jött a katonaság Városföldön. Mindezen időszak alatt egyre inkább vonzotta a zene: énekkarba járt, maga is énekelt és gitározott, a középiskolai évek alatt aztán gyakori koncertlátogató lett. Voltak ezek között amatőr és profi zenekarok, amik leginkább alternatív zenét játszottak; ezt felidézhetnénk a Spenót *Nyolcvanas évek* (2020-as évek) című számával, amire Gábor egy korábbi interjújában³ utal.

A nyolcvanas évek derekára érkezünk
Senki se tudja hol van a helyünk
Pesttel szemben a budai oldalon
Múlnak az évek, de tombol az unalom
A kezem a kezedbe adom
A szemem lassan lecsukom
Küldök egy mosolyt és mindegy ki veszi át
A holnapnak élünk, de nem leszünk holnapután

(Spenót: *Nyolcvanas évek*)

A városföldi időszakban katonatársával még egy országos válogatót is megnyertek, ahol Gábor énekelt, a zenésztársa pedig gitározott. Minden adottnak mutatkozott ahhoz, hogy zenész legyen. Akkor úgy vélte, hogy ennek egyik módja az lehet, ha jelentkezik a Kecskeméti Tanítóképző Főiskolára zenei vagy ének szakra. Egy véletlen folytán azonban a felvételi bizottság elkeverte a papírjait és vizuális szakra, rajzra vették fel. Ő meg látva, hogy szép lányok és jó fej emberek vannak ott, nem igazán bolygatta a dolgot. De azért továbbra is zenélt, például a Toporgó Blues Bandben. Performanszokat adtak elő Madaras Lacival⁴ és Tégével

▼

² Ua.

³ Deli Gábor festőművész Megyesi Balázssal művészettörténésszel beszélget, 2021. okt. 11. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s3uDIXDKp2E>

⁴ Madaras László Gyöngyösön élő grafikus, a Berze Nagy János Gimnázium tanára. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8DaZrppGjdU>

Bábjáték

A bábjátékos

A költő halála

Alföldi jegyzetek

November

Podiumon

Angyali üdvözlő

Virágot nézők

Tömög

Egyedül

Taj alakokkal

Éva

Virágot mindenkinek

Kivert kutya

Séta az Alföldön

Korpusz

(Tamás Gábor⁵), Deli Gábor énekelt. A zenélés és az éneklés máig megmaradt, de Gábor viszonya a zenéhez jelentősen változott. Mostanában inkább az érdeklő, hogyan lehet zenei performanszok által kiterjeszteni, kibővíteni a kiállítást, egyes képeket. Ehhez kapcsolódó kísérletekkel Deli Gábor már szerepelt a kecskeméti Cifrapalotában és a Hírös Agórában⁶ is. Jelenleg is együttműködik Kovács Levente⁷ orgonaművész zeneszerzővel; dolgoznak a következő tárlaton és az ahhoz kapcsolódó zenei performanszokon.

Mindenesetre a főiskolai három év gyorsan eltelt, ami alatt Gábor – saját bevallása szerint – vizuális kölcsönökből élt: nem igazán tanult meg rajzolni. Leginkább azért, mert nem érdekelt. Ehelyett a studiózni jól tudó társaitól kért kölcsön egy-egy munkát a teregetésekhez. Emlékezetes maradt számára, amikor a főiskolán Strohner József zománcművész, művészpédagógus első feladatként azt adta a számukra, hogy François Villon *Ballada a senki fiáról* című művét dolgozzák fel a nekik tetsző módon.

Fagyott mezőkön birkóztam a széllel,
ruhám csupán egy fügefalevél,
mi sem tisztább számomra, mint az éjjel,
mi sem sötétebb nékem, mint a dél.
A matrózkocsmák mélyén felzokogtam,
ahogy a temetőben nevetek,
enyém csak az, amit a sárba dobtam,
s mindent megöltem, amit szeretek.
Fehér derével lángveres hajamra
s halántékomra már az ősz feküdt,
és így megyek, füttyülve egymagamban,
megáldva és leköppe mindenütt.

(Fordította: Faludy György)

Ezt a feladatot bárhogyan meg lehetett csinálni, nem volt elvárás a szép rajz. Strohner tanár úr pedig Gábor munkáját emelte ki, tetszett neki. Gábor azt mondja, hogy a főiskola utolsó évére kissé megmagyarázhatatlan módon jött a felismerés: „művész vagyok”.⁸ De mindezzel együtt érkezett az a reális gondolat is, hogy akkor ideje megtanulni a rajzolást is. Végül Madaras László,

▼
5 Jelenleg nevelőtanárr az SOS gyermekfaluiban.

6 Deli Gábor *Feljegyzések az Alföldről* című kiállításának megnyitószövege, 2019. febr. 8. (Hírös Agóra, rendezte: Németh Ábel) URL: <https://banczikvirag.blogspot.com/2019/02/deli-gabor-feljegyzések-az-alfoldrol.html>

7 Kecskeméten élő zeneszerző, az M. Bodon Pál Zeneiskola tanára. URL: <https://info.bmc.hu/zeneszerzok/558-kovacs-levente>

8 Idézet a Deli Gáborral készült interjúból, 2025. szept. 29.

Börönd (Mihálka György⁹), TéGÉ (Tamás Gábor) és Deli Gábor kezdték meg az új évfolyamot Bruncsák Andrásék kecskeméti Szabadiskolájában (Kecskeméti Képzőművészeti Szabadiskola, 1993 óta). Itt aztán erőteljesen kellett gondolkodni, hova tovább. Gábor a szarvasi kísérleti egyetemre¹⁰ jelentkezett, amit az 1990-es években Gerzson Pál festő kezdeményezett. Ez a mai Magyar Képzőművészeti Egyetem ellenegyeteme lett volna, de az alapítók számára nem engedélyezték az akkreditációt. Így a Szarvason töltött két év után Gábor óvodapedagógus lett. Újra elkezdett járni a Bruncsák-féle Szabadiskolába, de akkor már azért, hogy készüljön a Pécsi Tudományegyetem festőművész szakjának felvételijére. Ez 2005 környékén volt, késő volt, de annál tudatosabb döntés... felvették.

Pécsen a diákok többsége fiatalabb volt, de ő nem is a diákoktól várta a motivációt. Szívesen emlékszik vissza műhelytársára, Fusz Mátyásra,¹¹ aki ma a Magyar Képzőművészeti Egyetemen tanít. Gábor különösebb bandázás nélkül is mániákusan dolgozott a műhelyben: reggel ment festeni és késő estig ott volt. Közben mellettük a zenészek gyakoroltak, „klimpíroztak és akkor láttad, hogy Kincses Veronika (Kossuth-díjas szoprán) egyszer csak elmegy az ajtó előtt.”¹² A pécsi időszak alatt és talán ma is Tolvaly Ernő absztrakt festő személyisége volt igazán nagy hatással Gáborra. Úgy emlékszik vissza rá, mint aki „nagy formátumú ember volt... Jobban meg lehet ismerni a *Karba tett kezek* című könyvéből, ahol az is nyilvánvalóvá válik, hogy rejtőzködő, szemlélődő alak volt, mégis mindenkiről tudott mindent. Akkor azt hittem, hogy absztrakt festő leszek, de hozzám az nem áll közel. Az emberi nagysága hatással volt arra, hogy hogyan kell közelíteni egy képhez, hogyan kell gondolkodni egy rendszerről. Ő konceptualista festő volt, én nem vagyok az. Mégis hónapokig lehetett vele arról beszélni, hogy hogyan legyen pontosabb, dekomponáltabb egy adott munka. Ehhez egy adott pillanatban nagy segítség volt számomra egy nyomatom, *John Lennon a bokorban* volt a címe. Volt rajta két gyönyörű szem és egy bokor motívum, körülötte a káosz. Ez egyfajta megérkezés volt, amiben rengeteg szabad felület volt és mégis nagyon kellett koncentrálni, hogy képszerű legyen, hogy alakok legyenek, hogy szétfolyás legyen, de közben tagadjál egy csomó mindent.”¹³ Tolvaly és saját nézőpontjának különbségét Gábor egy kérdésben és a rá adott eltérő válaszokban fogalmazza meg: „Ha Tolvaly megkérdezi, hogy maga miért fest? Erre én azt mondanám, hogy azért, mert ahogy húzom a festéket, ahogy nyomot hagy, az a felület nekem

▼

9 Nyíregyházán élő festő. URL: <https://mihalka.hu/magamrol>

10 További információt a Gerzson Pál Alapítvány tud adni.

11 URL: <https://papageno.hu/intermezzo/2023/06/fusz-matyas-a-2023-as-leopold-bloom-kepzuveszeti-dij-nyertes/>

12 Idézet a Deli Gáborral készült interjúból, 2025. szept. 29.

13 Ua.

rohadtul tetszik. Erre Tolvaly azt mondaná, hogy ez nem koncepció. És igaza is lenne. Az ő válasza talán valami olyasmi lenne: most a térbeliséggel foglalkozom és azt mindenféleképpen feldolgozom.”¹⁴

Azt a típusú alkotói megközelítésmódot, amit Gábor képprombolásnak, a szabályok szétszedésének hív, már az egyetemi évek alatt megtalálta és attól azóta sem tért el. Így vall a festői folyamatról: „Nem vagyok pusztító típus, de mégis a képprombolásban érzem magam biztonságban. Amikor elkezdesz festeni egy képet, elkezdődik egyfajta viaskodás a kép és a festő között. Például Gulácsy (Lajos) szerintem úgy kezdett el festeni, hogy egy reneszánsz képet akart készíteni. Felöltözött szép ruhába, itta a Na’Conxipáni koktéjait, bezárkózott három napra és végül a reneszánszhoz hasonló képzeletvilágot hozott létre. Ez is a szabályos rombolásról szól. Technikailag nem tudta megoldani a reneszánsz képet, de hangulatában igen. Nem akarom magam Gulácsyhoz hasonlítani, de amikor festek, akkor nekem is van egy elképzelésem, amit hetven-nyolcvan százalékban elrontok. Aztán hagyom a francba. Van egy pillanat a következő napokban, amikor odamegyek és készre tudom festeni.”¹⁵

Deli Gábor festményeit és grafikáit nézegetve feltűnhet, hogy a festményeken újra- és újra megjelenik a halál tematika, Krisztus keresztre feszített amorf alakja, lecsúszása a keresztről (általában nincsenek segítői, akik leemeljék a testét), a gereblyekeztek, az ördögi, démoni maszkszerű arcok, a kivert kutyafigurák, a virágvázás csendéletek (például a *Virágot mindenkinek*, az *Életkép*, a *Töredékek és a Kárhozat*), a vastag combú nők (például a *Seggre esve* és a *Virágot nézők*), a Don Quijoték, akik akár terhesek is lehetnek újabb Don Quijoték születésére várva.

Annak ellenére, hogy a képek témája sokszor érintkezik a keresztény tematikával (ilyenek a *Három királyok*, a *Keresztelő*, a *Felhős Madonna* vagy a *Kárhozat*), Gábor azt mondja, nem érzi magát ennyire vallásosnak. Amit hisz, gondol és megél, az inkább a buddhizmussal rokon, de kétségtelen, hogy vonzódik a szenvedő figurákhoz. A halál ábrázolása, főként a démonok és ördögök szerepeibe bújó kísértések sokszor szatirikusak és nagyon élő figurák, például a *Pódiumon* vagy a *Virágot mindenkinek* című képeken. „Inkább ez a maszkyszerűség tetszik, hogy egy-két vonallal élővé lehet tenni az arcot, festői. Nem mondom, hogy nem kószolgtatott a halál mostanában, sőt gyerekként is gondolkoztam róla, de nem erről filozofálok, amikor ezeket a pofákat festem. Volt olyan időszakom, amikor folyton napocskákat és holdacsákat festettem. Inkább a színekre gondolok.”¹⁶

A nyomasztó, borús hangulatot olykor fokozzák, máskor inkább oldják a képeken szereplő kivert kutyák. Ilyenek az *Alföldi jegyzetek*, a *Séta közben*, A *zöld*

▼
14 Ua.

15 Ua.

16 Ua.

kutya panasza vagy a *Gyülevész társaság*. Deli Gábornak tényleg van egy nagyszerű kutyája, Bojtár, aki fel-feltűnik a képeken, hol kéken csahol, hol vörösen izzik, hol pötytyösen, hol feltűzelve szenved, de Gábor szerint a kutyák eredője mégis inkább Csontváry (Kosztka Tivadar) festészete. Akinek a képein rendszeresen megjelennek a sovány, gazdátlan kutyák: „meggyőződésem, hogy neki ez volt a személyisége”.¹⁷ Gábor rendszerint önmagát is megfesti a képen, ezek az alakok azonban teljesen eltérő formákat ölthetnek, a néző számára nem feltétlenül azonosíthatók és talán nem is ez a cél. Amikor a képekről mesél, örömmel mondja, „na ez itt Gáborka, nézi, ahogy inzultálják a Jézuskát. Máskor meg az ördög viaskodását lesi.”¹⁸ Általában szemlélődik. A bús, nyomasztó hangulat, a széteső szobabelsők, kollázsszerű képalkotás gyakori témái a képeknek, de ez inkább a képrombolás módszeréből és a Gábor által kedvelt festőelődök vizualitásából fakad. Ezt magyarázandó jegyzi meg: „az egyik kedvenc festőm Farkas István. *A Részeg költő anyjával* című képéből következett *A költőnő halála* című festményem. Vannak olyan tömegeket, alakokat, színeket, fájdalmakat ábrázoló képeim, amik mellett nem szeretnék felkelni. Ez nem erről szól. Inkább arról a szabadságról, hogy nem kell tetszeni. Senkinek sem kell tetszeni. Olyan ez, mint a kis csálé, leárazott növény a boltban, amit megveszünk, hazaviszünk és új életet lehelünk belé. Azok is részei a világnak, mi ilyen növénymentők vagyunk.”¹⁹

Don Quijote egy különösen fontos visszatérő szereplő, aki szemben áll a világgal. Hisz abban, hogy a világ jobba tehető, hisz az igazhitűségben, az igaz erkölcsben. „Hisz a férfiakban, hisz a nőkben. De ez a világ elsőpri a Don Quijotéket. Én nem hiszem, hogy újat kellene keresni. Eredendően van a rossz és a jó. Csak most a rossz felerősödik. Ha körbenézel, akkor ezáltal nagyon félelmetessé vált a világ. Nem kiszámítható, nem kiegyensúlyozott. Azok az értékek, amik most vannak, totálisan félremagyarázhatóak, félrelőkhetőek és könnyen válhatsz cikivé, kinevethetővé. Pedig nem az a hülye, aki a kerítést kitalálta, hanem aki elhitte.”²⁰ Az, hogy mikor van szükség korlátokra, határookra, mikor kell elzárkózni, erősen vitatható; szükség van-e rá egyáltalán? Érdemes kritikusan gondolkodni a magunk és mások határainról.

Annyi minden szarral kell még megküzdenem,
egy tucat csörgősipkás lidérc horkol mellettem.
Választok egyet. Melyik tetsszen?
Melyik legyen a partnerem?

(Quimby: *Don Quijote ébredése*)

▼

17 Ua.

18 Ua.

19 Ua.

20 Ua.

Az alternatív zene és a magyar festőelődök mellett Deli Gábor képeinek másik inspirációs forrását a magyar filmek jelentik. „A magyar filmeket én nem nézem, én ismerem. Én imádom és ismerem, azért, mert ugyanolyan fejlődési folyamaton mennek keresztül, mint a festészet. Nekem tudnom kell, hogy mit csinál egy Szomjas György, egy Fehér György, egy Jancsó Miklós. Tudnom kell, hogy hogyan gondolkodnak. Ugyanazok a groteszk, féldokumentarista jelenetek mennek, mint amik a képeimen... van, ami akár egy filmkocka is lehetne. Ha nagyon nyersen teszed oda, akkor igazak. Imádom a dokumentumfilmeket és azokat a filmeket, amikbe amatőr szereplők vannak. Jeles Andrásnak a filmjeiben van egy csomó... Ha meg *Fekete Pontot* (rendező Szimler Bálint, 2024) akarsz megnézni, akkor nézd meg a *Pókfoci* (rendező Rózsa János, 1976) című filmet.”²¹

Nem tudjuk, hogy mi az a pókfoci, de dolgozunk rajta. (...) A cél maga a folyamat. (...)

Már nem az a lényeg, hogy mit csinálunk, hanem hogy csináljuk.

(Részletek a *Pókfoci* című filmből)

Az utóbbi film szatirikusan rámutat az üres bölcsességekre, a tartalom nélküli hivataloskodásra, kifigurázza a bürokráciát és kritikusan reflektál azokra az értelmetlen tevékenységekre, amelyeket komolyokként kezelnek. Ez a típusú gúnyos, szatirikus, néhol ironikus, humoros hangnem Deli Gábor képeinek éppúgy sajátja, mint a korábban említett bús, nyomasztó légkör. A számára legmeghatározóbb költőnek Petri Györgyöt és Nagy Lászlót tartja.

Gábor nem őrizget, nem rendszerez. Vázlatokat készít, de azokat sem gyűjti. Sokkal jobban érdekli az utolsó munka, a legelevenebben élő. Ha fest, akkor inkább olajfestéket használ, annak van tömege, súlya, pasztózus. De kedveli a golyóstollat is. Régebben a jégkékek domináltak a képein, mostanában inkább a középvrös. A vörössel való kapcsolódás nem most kezdődött.

Mint fűszál széle, papír éle.
alattomosan ejt sebet
ez a csupa-él Mindenféle:
alig vérzik, lassan heged.

(Petri György: *A seb*)

▼

²¹ Ua.

A korai csendéleteken szeretett vázába helyezni egy-egy száraz ágat, amin galagonyaszerű vörös bogyók voltak. „Ez is olyan Gulácsys. Mániám volt, hogy ezeket a vöröseket pöttyözgettem oda. Vannak ilyen pöttyök most is, de nagyon kell vigyázni, hogy ez a dolog ne legyen manírrá.”²² Ma már nem fontosak számára a festészeti tendenciák, nem érdekes, ki mit fest. Mindenkinek tud örülni, mert úgy gondolja, azok, akik festenek, ugyanúgy az anyaghoz nyúlnak, mint ő maga is, hasonlóan szeretnek. Erre a belátásra is egy film alapján jutott. Egy film, amelyben Csontváryt kipécézik a művészi asztaltársaság tagjai és be akarják ugratni azzal, hogy azt mondják neki, Ferenc József hívja telefonon. Csontváry akkor illedelmesen köszön Őfelségének és – a társak nem kis meglepetésére – kiállítási lehetőségeket, anyagokat, festékeket kér a művésztársak számára. Ez a csontvárys segítségnyújtás, nyíltszívű attitűd közelebb áll Gáborhoz, mint a kritikus megjegyzések.

Fagyban és nagy havazásban
meg kell maradnunk jónak
s tisztának is, hogy örüljünk
csörgő diónak.

(Nagy László: *Dióverés*)

Deli Gáborban szünet nélkül moccan a festői rész, megy benne a film, ezért sem tud elsődlegesen tanárként gondolni magára, hiszen mindez történik órákon, szünetekben, a szilenciumok idején. Amikor teheti, vásznakat feszít, hogy aztán ha megteremtődik az idő, akkor festeni tudjon. „Én festeni szeretek.”²³ A barbár festészethez,²⁴ a satírok, érzéki ösférfiak és ősnők civódásaihoz érzem kell. „Az Alföldnek mérhetetlen érzékisége van. Azok mikrovilágok, amik itt vannak.”²⁵

▼

²² Ua.

²³ Ua.

²⁴ Szabó Pál kecskeméti festő hívta Deli Gábor festészetét barbár festészetnek.

²⁵ Deli Gábor *Feljegyzések az Alföldről* című kiállításának megnyitószövege, 2019. febr. 8. (Hírös Agóra, rendezte: Németh Ábel)
URL: <https://banczikvirag.blogspot.com/2019/02/deli-gabor-feljegyzések-az-alfoldrol.html>

Füzi László

Ötven év után

Forrás, 1975. december – Ingyen elvihető könyvek IV.

1.

Könyvnek nem könyv, hanem folyóiratszám, talátnak viszont talált – még akkor is, ha magát a számot már megjelenésekor olvastam. Munkám során, ha szükségesnek találtam, használtam, hivatkoztam rá, ráadásul, mivel napi munkámat már jó ideje az adott lap szerkesztőségében végzem, a bekötött példányok között bármikor megkereshetem, nem beszélve arról, hogy elérésében a világháló is a segítségemre lehet. Az adott számot, vagy annak egyik-másik írását így bármelyik pillanatban elérhetem.

Mindezzel együtt hangsúlyoznom kell, a számnak ezt a most is a kezem ügyében lévő példányát valóban *találtam*. Megtaláltam, elolvastam, az egész számot elejétől végéig most olvastam el először, olvasás közben pedig éppen elég okot találtam a gondolkodásra. A külső szemlélő számára ez feltehetően talányosnak tűnik, ezért úgy gondolom, jobb, ha a történetet az elején kezdem.

Vagy ha nem is az elején, akkor ott, ahol számomra az elmúlt napokban újrakezdődött...

2.

2025. december 17-én délután otthonról busszal mentem vissza a városba. Általában gyalog járok, de ekkor valami miatt siettem. A hozzánk legközelebb lévő buszmegállóba már évekkkel ezelőtt egy könyvespolcot helyeztek, hogy a fölöslegesnek(?) tartott könyveket az emberek arra tegyék ki. Ez a polc időről időre megtelik könyvekkel, néha még tele dobozok is vannak mellette. Ha arra járok, rendszeresen átnézem, mi kerül ki. Általában nagy, poros szűrkeséggel találok szembe magamat, itt, ilyen körülmények között szinte mindegyik könyv leértékelődik, ahhoz, hogy közülük akár csak egy is újra élni kezdjen, ki kell ragadni ebből a szürke, monoton halomból. Egyébként a könyvek cserélődése biztosított, amit kitesznek reggelre, az eltűnik estére, megfigyeltem azt is, hogy egy idős bácsi naponta átnézi a kínálatot, mások biciklivel, táskákkal felszerelve jönnek, s így válogatnak maguknak.

Ha elemezni kellene, mi kerül ki erre az ingyenes, úgymond szabad térre, akkor azt mondanám, hogy főképpen a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években megjelent kötetek. Ez számomra azt jelzi, hogy az akkori kultúrpolitika által

biztosított viszonylag olcsó könyvek sokakhoz jutottak el, s így számos lakásba kerültek be. A kikerült könyvek egy része a mi lakásunk könyvespolcain is megtalálható, mert a „könyvtárunkat” mi is akkor kezdtük összegyűjteni. Meglepetésemre néha egy-egy Sztálin-kötet is megmutatja magát, mondjuk a földkérdésről elmondott beszédeit tartalmazó kötet, nem tudom, elolvastam-e valamikor is valaki, s azt sem, hogy miért őrződött meg eddig. Orvosi tankönyveket is láttam itt, és kis színeseket, lektűröket a nyolevanas évek végéről, a *Világirodalom Remekei* című sorozat színes vászonba kötött köteteit, volt, hogy egy *Jókai*-sorozat huszonvalahány kötete tűnt fel – szóval szinte minden, ami az elmúlt évtizedek során a lakásokban olvasva vagy olvasatlanul lerakódott. Akár azt is mondhatnám, hogy a könyvek kitételének „gesztusával” egy nemzedék búcsúzik a kultúrájától, de az is lehet, hogy ennek a nemzedéknek az utódai búcsúznak a szüleik kultúrájától. Történjen ez így vagy úgy, a könyveket sem a szülők, sem az utódaik nem tudják már hova tenni, azok nem férnek el a lakásaikban, s nem férnek el az életükben sem.

Ebben az állandóan ismétlődő, de mindig hasonlóan tűnő könyvhalomban a jelzett nap délutánján a színes rejtvényűságot alól egy ismerősen fehér borító kandikált ki. Kihúztam, egy *Forrás*-számot tartottam a kezemben. A borító alján lévő utalást azonnal elolvastam: *VII. évfolyam, 1975. december*. Ahogy kézbe vettem, nem arra gondoltam, ki szabadult meg tőle, s miért, az ötven év ehhez már hosszú időszaknak tűnt, hanem arra, hogy vajon ki lehetett az, aki ötven éven keresztül őrizte az otthonában ezt a példányt. Más folyóiratot nem találtam körülötte, lehet, hogy a volt tulajdonosánál nem is volt más, ez megerősíti, hogy valamiért ez a szám fontos volt számára. Lehet, hogy az, aki eddig őrizte, meghalt, s a leszármazottjai váltak meg tőle, a felmerülő kérdéseket nem tudom megválaszolni...

3.

Akkor, amikor kézbe vettem a számot, átfutott rajtam az is, hogy éppen ötven éve jelent meg, majd az, szinte azonnal, hogy ha ez így van, akkor ezt a számot ötven éve, éppen ötven éve olvastam Szegeden, a Somogyi-könyvtár olvasótermében.

Ötven évvel ezelőtt másodéves egyetemi hallgató voltam a szegedi egyetemen. December első felében nyilván az első félévet követő beszámolókra vagy vizsgákra készültem, jóformán mindig a Somogyi-könyvtár, ma már ehhez hozzá kell tenni, a régi Somogyi-könyvtár békebeli hangulatot sugárzó olvasótermében, a terem bútorzatát Juhász Gyula nagybátyja készítette. Tanulás-jegyzetelés előtt naponta körbejártam a termet, a tárlóknál átnéztem az újonnan érkezett folyóiratokat, az elolvasásra érdemesnek tartottakat megjegyeztem magamnak, a tanulás végén azokat újra átnéztem. Így tettem a *Forrás* 1975. decemberi számával, s a benne lévő

Németh László-összeállítással is. (Megjegyzendő, hogy ez az összeállítás a szám kilencvenhat oldalából negyvenöt oldalt tett ki.)

Mire emlékeztem ebből később?

Leginkább az összeállítás egészének személyességére, ezt a képanyag is hangsúlyozta, noha a Németh László-fotókból készített montázsok, a montázs egyébként a kor jellemző „műfaja” volt, nem nyerték meg a tetszésemet. A borítón lévő Németh László-fotót körbevágták, akkor ezt az eljárást gyakran alkalmazták.

Megőrződött bennem Fodor András *Homloka égőve alatt* című versének személyessége, Katona Piroska írása egy Sajkodon tett látogatásáról, Szekér Endre beszámolója a Németh László-i világhoz vezető útjáról, s felfigyeltem a Romsics Ignác által közölt Tóth Lászlóhoz írott Németh László-levelekre. Ne felejtjük, 1975 decemberében voltunk, jó félévvel Németh László halála után, még szinte kezdő egyetemista voltam, addig főképpen Németh regényeit olvastam, még az akkor elfogadott, ma már okkal sokat kritizált életműkiadás köteteinek is csak a kétharmada jelent meg addig, áttekintő tanulmányok nem álltak a rendelkezésünkre, egy-egy tájékozódó fiatal, mint én is, kereste azokat a kapaszkodókat, amelyek segítségével ehhez a világhoz közelebb kerülhetett. Történeti megközelítésről magam kapcsán nem beszélhetek, noha az időszak fontos folyóiratai, így főképpen a *Tiszatáj*, az *Alföld*, az *Új Írás*, s látjuk, a *Forrás*, elegendő anyagot adtak a tájékozódni akarók számára. Az előbb a *Forrás*-összeállítás személyes hangoltságának hatásáról írtam, nyilván nem véletlenül, Németh életművének egésze személyes hangoltságú, ezt én is megtapasztalhattam akkor, amikor a Somogyi-könyvtárban Németh egyedül írt folyóiratának, a *Tanunak* a számaint kikértem olvasásra. Elsőként a kislányuk, Pocó haláláról írott oldalakat olvastam el, később az *Ember és szerep* egyik fejezeteként is olvasható volt ez, nem tudok mást mondani, mint azt, hogy izzottak ezek az oldalak. Lehet, hogy a *Forrás*-összeállítás elolvasása előtt volt ez, lehet, hogy azt követően, ezt már nem tudom megmondani, de emlékszem, hogy elsőként az előbb említett részletet olvastam el a *Tanu* tizenhét füzetéből, s csak ezután következett *A minőség forradalma* címet viselő kiáltvány, a *Kapások* című utópia – ez akkor sokáig foglalkoztatott, ma már zártnak érzem a világot, aztán az egész *Tanu*.

A szám elolvasásakor nem foglalkoztam azzal a kérdéssel, mi hívta életre ezt a számot. Az összeállítás fölött a tartalomjegyzékben a *Németh László írói pályakezdetésének 50. évfordulója* cím szerepel, a *Nyugat* novellapályázatának megnyerésére utal az egyik fotómontázs is, arra viszont, hogy Németh az adott év márciusában hunyt el, a címek-alcímek rendszerében semmiféle utalás nem történik. Áttételes utalásokat viszont találtam. Fodor András már jelzett versében olvastam: „*S most újra nézem / nézem csak a képét. / Homloka égővét. Alatta / elfértünk volna mennyien! / S kérдем veletek együtt: / amíg élt, / megérdemeltük-e?*”. Hasonló, a múlt időre való utalás olvasható Szekér Endre írásának végén, ahogy

Katona Piroska írásának címe, *Emlékeim Németh Lászlóról*, szintén a lezártásgot állítja előtérbe.

Ötven év elmúltával jóval összetettebbnek látom ezt az összeállítást, mint akkor. A szerkesztés során a szerkesztőség nyilvánvalóan kapott anyagot a családtól, így Németh *Pusztuló kertek* című írását, ez később csak az életműsorozat *Utolsó széttekintés* című kötetében jelent meg 1980-ban, ahogy a fotóanyagot is tőlük kaphatták. Feltehetően egyes írások is a család közvetítésével kerültek a szerkesztőséghez, ezzel kapcsolatban azonban semmiféle ismeretem nincs. Nagyon erős a szám kecskeméti hangoltsága. Németh írásának is van, áttételesen, Kecskemétre történő utalása, maga az írás a magas fokú kertkultúrával foglalkozik, s tudjuk, hogy Németh világában Kecskemét és a kertkultúra összekapcsolódott. Ugyanígy Tóth László személye és Kecskemét, a számban az akkor Kecskeméten levéltárosként dolgozó Romsics Ignác Németh László Tóth Lászlóhoz írott leveleit közölte, Katona Piroska jeles kecskemétiéként a Némethtel való egyik találkozását írta meg, Szekér Endre, a lap főszerkesztő-helyettese arról írt, hogy olvasóként, tanárként és szerkesztőként miképpen jutott el Németh Lászlóhoz.

A mai távlatból fontosnak tűnik annak a megkérdése, hogy mi adta ennek az összeállításnak a jelentőségét? Németh életművének kutatása, ahogy utaltam már rá, valójában azokban az években kezdődött el, ha másképpen akarom mondani, akkor azt mondom, hogy azokban az években alapozódott meg. Az ötven esztendő emlegetése itt is jogosnak tűnik. Az életmű kutatása akkor kezdődött, ötven év elteltével pedig, hatalmas anyagot megteremtve, de számos lényeges kérdést még mindig nem megválaszolva-megoldva, szinte felszámolódott. (Ezen a ponton játszhatunk a számokkal: ötven évvel ezelőtt jelent meg az összeállítás visszautalva az azt megelőzően Németh ötven évvel történt pályakezdésére, ebben az évben születésének százhuszonötödik évfordulójára emlékezünk – már feltehetően összeállítások nélkül.) Közben megtörtént, ami megtörtént, új, de mégsem megoldást hozó kiadások, hatalmas levelezéskötetek, a tudományos módszertan kidolgozása, korszakmonográfiák, tanulmánykötetek, dokumentumközlések, folyóiratok tematikus számai, az érdeklődőt gazdag anyag várja, több generáció jeles gondolkodói, esszéírói, irodalomtörténészei valóban jelentős munkát végeztek. A *Forrás* ötven évvel ezelőtti számát a megismerés folyamatában kell elhelyeznünk, ott szinte a *kezdőpontra* kell tennünk. Ha ezt tesszük, akkor látjuk, hogy a benne közölt írások segítségével számos irányba el lehetett indulni, s mindegyik felvetett kérdésnek lett is folytatása a későbbiekben. A számban megmutatkozó egyik irányhoz a már jelzett emlékidézések kötődtek, a másikkhoz a dokumentumok közlése, a harmadikhoz a tudományos igényű publikációk kapcsolódnak. Romsics Ignác levélközlése minden bizonnyal az elsők között volt, ezeket számos más közlés követték, a levelezés közlése végül a főképpen Németh

Ágnes, Grezsa Ferenc és Domokos Mátyás és mások munkájaként létrejött nagy terjedelmű kötetekben kötődött le. Grezsa Ferenc ekkor már a *Németh László vásárhelyi korszaka* című korszakmonográfiáját írta, ennek háttér tanulmánya az *Egy gondolat története, Németh László és a népoktatás* című írása. Külön figyelmet érdemel Zimonyi Zoltán *Németh László pályakezdése* című tanulmánya. (Csupán megjegyzem, hogy rövid utalásként itt is a Németh László „félévszázados írói jubileumára” kitétel szerepel.) Ott és akkor még nem foglalkoztattak Németh pályakezdésének kérdései, B. Nagy Lászlónak az *Új Írásban* megjelent tanulmányát sem ismertem, három évvel később viszont már ebből a témából írtam a szakdolgozatomat, később vissza-visszatértem ehhez az időszakhoz, így utólag is nagyon becsülöm Zimonyi Zoltán tanulmányát, két okból is. Az egyik ok az, hogy pontosan mérte fel és írta le a Németh-életmű alapkérdéseit, ahogy mondja, az életmű meghatározó dilemmáját egyrészt az önmagának és a közösségnek való elkötelezettség, másrészt az írói egyéniség és a feladatvállalás, azaz az ember és szerep közti feszültség jelenti. A másik ok az, először vetette fel a modellalkotás lehetőségét, azt, hogy Németh egyes korszakai több irányú mozgások eredményeként modellszerű hasonlóságban mutatják meg magukat, így az életmű rendszerezésénél az egyes idősíkok egymásra vetítését, s az egymásra vetítések során megmutatkozó különbözőségeket kell feltárni. Erre a felismerésre monográfia épülhetett volna, igaz, Grezsa Ferenc csak a már említett, a vásárhelyi korszakkal foglalkozó könyvében írta le Németh műfaj- és hőstipológiáját, enélkül pedig ezen a téren nem lehetett előbbre jutni.

4.

Röviden szóltam a Németh László-összeállításról, számomra azonban az összeállítás, s az egész szám világa tágasabb a leírtaknál.

Tágasabb, s ahogy mondtam, számomra valóan személyesebb. Az egyes írások mostani olvasásakor azt éreztem, hogy az olvasottak a magam világára is hatottak, mintha folytatódtak volna számos törekvésemben. A jelenség alapját minden kétségen kívül az teremtette meg, hogy 1982-ben a lap szerkesztőségébe kerültem, s hogy Németh László életművével is intenzíven foglalkoztam. Így most, amikor az időben visszafordulva olvastam az adott szám írásait, számos, az írásaimban engem is foglalkoztató kérdéssel-jelenséggel találkoztam, nem beszélve arról, hogy az írások szerzőivel később személyes kapcsolatba kerültem. Mindegyikükről külön tanulmányt kellene írnom, mert fontos szerepet tölthettek be az életemben. Most, az adott keretek között ezt nem tudom megtenni, ezért az olvasóim elnézését kérem. Szekér Endrénél olvastam: „Németh Lászlót, a drámaírót ismertem meg először. A Galileit a rádióban hallottam. Odaláncoltak szavai a készülék mellé.

Még ma is őrzöm kis céduláimat, melyeket rádióhallgatás közben pontatlanul jegyezgetve készítettem”. A bekezdés idemáolásakor nem tudom nem felidézni Székér tanár úr általam is megtapasztalt irodalomszeretetének számos jelét, sok beszélgetés, író-olvasó találkozó, utazás során találkoztam ezekkel a jelekkel. Katona Piroska a Katonatelepet alapító Katona Zsigmond unokája volt, a budapesti egyetemen szerzett magyar-latin szakos diplomát, Sebők Zsigmondról írta a doktori disszertációját, tanított Budapesten a Baár-Madas Leánygimnáziumban, majd Kaposváron, Kecskeméten, 1956 után félévre internálták, ezt követően Tabra került. Látogatta Németh Lászlót, a hozzá írott leveleit közölte, 1973 nyarán a felolvasónője vagy inkább ápolója, segítője volt. Jelentős levelezése Kecskeméten, a megyei levéltárban található. A számban egy sajkodi látogatásának leírását közli, jelezve, hogy Kerényi Károlyéktól hozott üzenetet Németh Lászlónak. (Írása szerepel a 2001-ben megjelent, „Európai látóköri magyar”, *Emlékezések Németh Lászlóra* című kötetben is.) Kerényi Károly felesége, Kerényi Magda az évfolyamtársa, barátnője volt, Piroska néni rendszeresen látogatta őket Asconában. Több alkalommal meghívott bennünket magához, ezeken a látogatásokon a régi polgári világ légkörével ismerkedhettünk. Grezsa Ferencet a Németh László-kutatás megteremtőjének és legjelentősebb szereplőjének tartom. Alakját nem tudom elfelejteni, ahogy azt sem, hogy amikor a szegedi főiskolán felkerestem, átadta nekem a már említett első Németh Lászlóról írott könyvének a gépiratát, még a könyv megjelenése előtt voltunk, mondván, olvassam el, s beszéljünk róla. Első könyvemem ő mutatta be Kecskeméten. Fodor András egy súlyos műtét előtt hosszú levélben köszönte meg a neki megküldött újonnan megjelent könyvemem. Talán Zimonyi Zoltánnal találkoztam a legkevesebbet, munkásságával azonban tisztában voltam, s tőle is közöltünk írást. Romsics Ignáccal Kecskemétre kerülésemet követően sokáig nem találkoztam, akkorra már elhagyta a várost, a szerkesztőségben azonban sűrűn emlegették, Zám Tibor is, Buda Ferenc is, Komáromi Attila is, és Pintér Lajos is. Ők még éppen találkozhattak Kecskeméten, ezért örültem, amikor a Forrás ötvenedik születésnapjára megjelentetett számunkba a Kecskeméten eltöltött éveiről írt. Akkor még nem tudtam, hogy ez az írás az önéletírásának része, amikor *Hetven év, Egotörténelem 1951–2001* című önéletírása megjelent, szinte egy ülésben olvastam végig. Foglalkoztattak a szegedi évei, Lengyel András kapcsán is, s az, ahogyan a maga otthoni világából kilépett. Ha valamiben, akkor ebben, mármint a kilépésben volt rokonság közöttünk, ezért örültem, amikor említett önéletrajzát és a magam *A világ változása* című életrajzi kötetét együtt mutatták be itt, Kecskeméten, a könyvtárban.

Ebben a sorban említem meg, hogy az akkori szerkesztőség franciából fordítva ebben a számban közölte Kerényi Károly eredetileg német nyelven megjelent *Bartók Béla Cantata Profana-ja* című tanulmányát, Gál István jegyzetével. Ez a közlés kapcsolódik a Németh László-összeállításhoz, Gál István

ugyanis a jegyzetében a következőket írja: „Kerényi Károly és Németh László barátságának első nyomtatott emlékei az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. termékei és így hozzátartoznak Kecskemét művelődéstörténetéhez és egyúttal az európai orientációjú magyar irodalom és tudomány nemzetközi dokumentumaihoz.” A tanulmánynak csak egyetlen, igaz, súlyos bekezdését idézem, azt, amelyik a csúcspontra, az exodusra, azaz a fiúk szembefordulására vonatkozik: „Olyan zenei kifejezési formával állunk itt szemben, amelyet csak Aiszkülosz Prométeuszának könyörtelen tagadásához hasonlíthatunk. Ez a lázadás a Művészet lázadása. Forrása a szellem szabadsága, evidens módon vall erről a szabadságról, és ezáltal a legmagasabb kultúrából fakad, ugyanúgy, mint egy görög tragédia.” (Kertészné Gál Anna fordítása) A szerkesztőség ezzel a közléssel hagyományt teremtett, a későbbiekben több Bartók-összeállítás jelent meg a *Forrásban*.

A szám összeállításán túli részből két írást emelek ki. Pap Gábor művészet-történéssz az *I. Nemzetközi Zománcművészeti Alkotótelepről* írt, írása tulajdonképpen vitairat volt a zománcművészet mellett. Az 1975 után rendszeresen megrendezett alkotótelepekből nőtt ki a Kecskeméti Nemzetközi Zománcművészeti Alkotóműhely, ez is része volt annak a művészeti műhely-együttesnek, amelynek 2011-et követően tíz évig a vezetője lehettem. Ugyancsak ebben a számban jelent meg Orosz László *Kecskeméti kis irodalomtörténet* című sorozatának befejező része. Orosz László és a *Forrás* kapcsolata külön elemzést igényelne, itt és most, az adott keretek között csupán azt jegyzem meg, hogy ez a sorozat *Kecskemét irodalmi öröksége* címmel könyvalakban is megjelent a Kecskeméti Füzetek második darabjaként 1990-ben, majd amikor új kiadását készítették elő, engem kértek meg, hogy a szóban forgó *Forrás*-számban szereplő *A felszabadulás óta* című fejezet helyett írjam meg az 1945 utáni részt, így jelent meg az Orosz László–Füzi László „szerzőpáros” *Kecskemét irodalomtörténete* című könyve 2003-ban a Kecskeméti Lapok kiadásában. Mivel Orosz László eredeti írásának utolsó bekezdése, a befejező rész, legalábbis számomra, egészével eltemetődött egészen mostani „megtalálásáig”, az utolsó bekezdést átmásolom ide. Orosz László Hornyik Józsefnek a *Kecskeméti írók* című munkájában kifejtett tételével vitatkozva, ti. ez csak azokat érdekelheti, „kik a nemzet dicsőségét keresik még a legkisebb dolgokban is”, a következőket mondja: „Úgy gondolom azonban, lehet az efféle vizsgálódásoknak két olyan eredménye is, amelyekre Hornyik nem gondolt. Az egyik: egyetlen város irodalmi életén, törekvésein valamiképpen mérni lehet a nemzeti irodalom törekvéseinek hatékonyságát, kisugárzó erejét is. A másik: irodalmi kultúrája a városi közösség életéről is vall, polgárainak társadalmi, politikai törekvések iránti fogékonyságát is elárulja. Ha ezek a cikkek (mármint írásának egymást követő folytatásai – F. L.) e két tekintetben is mondtak valamit, úgy érzem, általánosabb érdeklődésre is számíthattak.”

5.

Annak ellenére, hogy a fentiekben a véletlenül felbukkant *Forrás*-szám ötven évvel ezelőtti olvasására hivatkozva a szám írásaiból idéztem, valójában önmagamra figyeltem az írások olvasásakor és a belőlük való idézéskor.

A szám megjelenése óta eltelt ötven esztendő kapcsán a magam ötven évének egyik vonulatára figyeltem.

Mert bennem élt ugyan annak az egykori olvasásnak az emléke, de az akkori, az irodalomban tájékozódni vágyó egyetemista olvasmányait tételszerűen már nem tudtam felidézni. Ezekkel az írásokkal és magával a szám egészével úgy voltam, mint fiatalkori olvasmányaim többségével, magának az olvasásnak a jóleső élménye élt bennem. A mostani, az időben visszafele megtett olvasásban, most már a szakmai összefüggésekből kilépve azt találtam meglepőnek, s ez az eshetőség már ott, a buszmegállóban felöltött bennem, hogy az évekkal a Németh László világával való mélyebb megismerkedésem, és ugyancsak évekkal a *Forráshoz* való kerülésem előtt összeállított számban rendkívül erős a kapcsolódás mindahhoz, ami aztán az életem egy részét kitöltötte. A megvalósult kapcsolódást és annak intenzitását, ebben biztos vagyok, a közös térbe és a közös munkába való belépés hozta magával. Más helyeken nyilvánvalóan más irányba mutató, de számomra ugyancsak fontos pontokat találtam volna, merthogy – Jon Fosse kifejezésével élve, A. Dobos Éva fordításában idézem – *az ember mindig hangolva van...*, s maga is keresi a szellemi kötődések jeleit.

(Forrás, 1975/12.)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8. | telefon: +36 76 501 240 | e-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu